

DOĞAL VE BEŞERİ ÖZELLİKLERİYLE KARS İLİNDEKİ TURİZM FAALİYETLERİNİN DURUMU

Status of the Touristic Activities in Kars Province, With Its Natural and Human Characteristics

Mucip Demir¹

Özet

Türkiye'nin Kuzeydoğusunda yer alan Kars İli ortalama irtifası 2000 metre civarında olan ve birçok yeri volkanik materyallerle örtülü Kars Platosu üzerinde bulunmaktadır. Mevcut topografik koşulların etkisiyle sert karasal iklimin görüldüğü il doğal turizm unsurları bakımından çok çeşitli cazibe unsuruna sahipken, geçmişten günümüze kadar Kafkasya'dan Anadolu'ya ve İran'dan Karadeniz'e giden tarihi ulaşım yolları üzerinde bulunan konumu nedeniyle de birçok medeniyetin kültürel izlerini taşımakta ve beşeri kökenli turizm unsurları bakımından da önemli cazibe unsuruna sahip bulunmaktadır.

Turizm faaliyetleri için cazibe oluşturabilecek birçok doğal ve beşeri turizm unsurunun bulunduğu ilde, turizm için altyapı oluşturan ve çeşitli ihtiyaçlara cevap verebilen toplam 2601 yatak sayısına sahip 41 konaklama tesisi bulunmakta olup bu tesislerin nitelik ve nicelikleri artan turistik talebe paralel olarak gelişim göstermektedir.

Kars İline son yıllarda genel bir artış eğilimi içerisinde turistik amaçlı ziyaretçi sayısı artarken 2015 yılı verilerine göre ili, 230.000'i yerli 19.000'i yabancı uyruklu olmak üzere toplam 250.000 civarında turist ziyaret etmiş olup bir turistin ilde ortalama konaklama süresi 1,3 gündür. Henüz mevcut turistik potansiyelini yeterince değerlendiremediği anlaşılan ilde, yapılacak tanıtım ve pazarlama faaliyetleriyle gelen turist sayısının belli miktarda artış gösterebileceği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kars, turizm, rekreasyon, turizm potansiyeli

Abstract

Located in the northeast of Turkey, the province of Kars lies on Kars Plateau that has an approximate altitude of 2000 meters and is covered in many places with volcanic materials. The province, where a harsh continental climate is experienced with the impact of the existing topographical conditions, not only enjoys numerous attraction elements, but also carries the cultural traces of a number of civilizations due to its position on the historical transportation roads connecting Caucasia to Anatolia and Iran to the Black Sea, as well as holding a significant attraction element in terms of human-oriented tourism elements.

There are 41 (forty-one) accommodation facilities with 2601 bed capacity in total, which set an infrastructure for tourism and which are capable of responding to various needs, in the province where many natural and human touristic elements that could create a source of attraction for tourism activities, and the qualities and quantities of such facilities enhance in parallel with the increasing touristic demand.

While the number of touristic visitors rise as an outcome of a general tendency to increase in recent years towards Kars province, approximately 250.000 tourists in total visited the province, 230.000 domestic and 19.000 foreign, and the average time of accommodation of a tourist equals to 1.3 days. In the province where it has been understood that the current touristic potential has not been evaluated sufficiently, it is considered that the number of arriving tourists can rise to a certain extent with the help of promotional and marketing activities to be carried out.

Keywords: Kars, tourism, recreation, tourism potential

---

¹Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Coğrafya Eğitimi ABD, mucipdemir@hotmail.com

GİRİŞ

Turizm genel olarak; “Dinlenme, eğlenme, görme, tanıma, sportif faaliyetlerde bulunma izleme, bilgi ve görgüsünü arttırma gibi amaçlarla; ya da sadece zevk için yapılan gezi (seyahat) olarak tanımlanmaktadır” (Doğanay, 2013 s.1-5). “İnsanlar; Fiziksel, zihinsel, toplumsal, entelektüel ve statüyle ilgili ihtiyaçlarını gidermek amacıyla bazı faaliyetlere katılmak arzusu duyarlar” (Özgüç, 2007 s3,4; Doğaner, 2001 2-8). “Çeşitli güdülerin etkisiyle doğan bu ihtiyaçların giderilmesi için dünyanın “coğrafi kaynakları” olarak değerlendirilen doğal ve kültürel çekiciliklerden yararlanarak hoşça vakit geçirme ve dinlenme ihtiyacını giderme yoluna giderler. Bu şekilde ortaya turizm faaliyetleri çıkar” (Özgüç, 2007). Turizm faaliyetleri sonucunda hizmet alan turistler bahsi geçen birçok ihtiyacını karşılarken, karşılıklı fayda içinde turizm hizmetlerini veren yerlerdeki bireyler ve toplumlar, önemli ekonomik kazanımlar sağlar. Birçok ihtiyacın giderilmesine katkıda bulunan turizm faaliyetleri, birçok beşeri ve ekonomik faaliyetin harekete geçmesini sağlayıp bu faaliyetlerinde çeşitlenmesini sağlayarak ekonomik kalkınma için kaynak sağlar. Bahsi geçen birçok katkıya rağmen kültürel ve toplumsal olarak önemli değişime neden olabilen turizm faaliyetleri buna rağmen neredeyse tüm toplumlar ve ülkeler tarafından temel kalkınma dinamiklerinden kabul edilip desteklenerek teşvik edilmektedir. Dünyada halen gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin toplam ekonomik hasıllarının önemli bir kısmı bu teşviklerin de etkisiyle turizmden elde edilirken birçok ülke turizm faaliyetlerini çeşitlendirmeye çalışmakta doğal ve beşeri imkânları zayıf kırsal alanlarının gelişimi için de temel olarak turizm faaliyetlerini teşvik etmektedir. Dünya Turizm Örgütü’nün (UNWTO, 2015 s.1-14) 2015 yılsonu verilerine göre dünyada en çok turist çeken ülkeler arasında Fransa aldığı 84.500.000, turist ile birinci, ABD aldığı 77.500.000, turist ile ikinci İspanya aldığı 68.200.000 turist ile üçüncü, Çin Halk Cumhuriyeti aldığı 56.900.000 turist ile dördüncü durumda bulunmaktadır. Turizmden elde edilen gelir bakımından ise 205 milyar \$ ile ABD, birinci. 114,1 milyar \$ ile Çin ikinci, 56,5 milyar \$ ile İspanya üçüncü, , 45,9 milyar \$ ile Fransa dördüncü sırada bulunmaktadır (UNWTO, 2015 s.1-14).

Sahip olduğu; konum, çok çeşitli yeryüzü şekilleri, aynı anda birçok mevsim ve çeşitli iklimin görülmesi, tarihin en eski dönemlerinden günümüze kadar hâkim olmuş medeniyetlerden kalan tarihi zenginlik, çok kültürlü yapı, genç nüfusun fazlalığı, gibi turizme kaynak teşkil edebilecek daha birçok diğer imkânıyla Türkiye turizm faaliyetlerini teşvik ederek 2015 yılsonu verilerine göre Dünya turizm liginde 39.500.000 yıllık yabancı turist ziyaretiyle 6. Sırada bulunurken, elde edilen 26,5 milyar \$ gelirle 12. sırada bulunmaktadır. Ülkemiz ekonomik hasılları içindeki % 4,3 turizm payıyla dünya ülkeleri arasında ön sıralarda bulunmaktadır (UNWTO, 2015 s.1-14). Ülkemiz dünya turizm piyasasındaki payını ve elde ettiği toplam geliri son yıllarda sürekli arttırırken daha çok kıyı turizminde meydana gelen gelişimi, ülkenin iç kesimlerindeki doğa ve kültür turizmi potansiyeline sahip ekonomik olarak fazla kalkınmamış alanlarına yöneltmektedir. Bu amaçla Turizm Bakanlığı tarafından geliştirilen ve 22.03.2007 tarih ve 26450 sayılı resmi gazetede yayınlanan Türkiye Turizm Stratejisi Eylem Planı geliştirilmiştir. Plana göre; “Sürdürülebilir turizm yaklaşımı benimsenerek istihdamın arttırılması ve bölgesel gelişimde turizmin öncü bir sektör konumuna ulaştırılması ve Türkiye’nin 2023’e kadar turist sayısı ve turizm geliri bakımından uluslararası pazarda ilk beş ülke ve önemli bir varış noktası ve uluslararası bir marka haline getirilmesinin sağlanması hedeflenmiştir” (Doğanay, 2013 s.45-53). Bu amaçla geliştirilen 16 ana başlık altındaki stratejiler kapsamında ortaya konan eylem planına göre ülkemizde birçok alan sahip olduğu coğrafi özelliklere ve hedeflenen turistik gelişime uygun turizm gelişim bölgesi olarak ilan edilmiş böylece bu alanlarda ekonomik gelişimin sağlanması hedeflenmiştir. Bu alanlarda çeşitli çalışma ve projelerle turizm faaliyetleri teşvik edilirken belli oranda ekonomik ve sosyal gelişim sağlanmakta, turizm faaliyetlerine yöredeki halkın katılımının sağlanması ve halk tabanına inilmesi nedeniyle de kompleks şekilde kırsal kalkınmaya önemli katkı sağlanmaktadır.

Çalışmanın ana lokasyonunu oluşturan ve insan yaşamını zorlaştıran doğal koşulların hâkim olduğu Kars İlinde, bu strateji kapsamında coğrafi koşullarına uygun şekilde ilin merkezini oluşturan ve birçok kültürel eser bulunan Kars Kenti, diğer 15 kentle beraber 13. Madde kapsamında geliştirilmesi hedeflenen marka kültür kentleri arasına dâhil edilirken, kış turizm faaliyetlerine uygun olan Sarıkamış Kayak Merkezi ise Erzurum, Ağrı, Ardahan ve Erzincan ile birlikte 14. madde kapsamında geliştirilmesi hedeflenen 7 tematik turizm gelişim koridoru içerisindeki Kış Turizm Koridoru gurubuna dâhil edilmiştir (Doğanay, 2013 s.45-53). Turizm ve kültür bakanlığı tarafından hedeflenen bu strateji belgelerinde anılan Kars İli, UNESCO tarafından 2016 yılı itibariyle Ani Antik Kentinin Dünya kültür mirası listesine dâhil edilmesiyle uluslararası turistik faaliyetler bakımından da önemli bir konuma taşınmıştır.

Turizm faaliyetlerine girdi sağlayabilecek çok çeşitli doğal beşeri zenginliğe sahip olan ancak bu potansiyeli henüz yeteri kadar değerlendirmedeği anlaşılan Kars, gelişmişlik bakımından Türkiye’nin 6. Derece illeri arasında yer almaktadır (Demir, 2013, s.301). Kars İlinde içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal imkânsızlıkların aşılmasında ve gelişimin sağlanmasında en önemli araçlardan birisinin belli potansiyele sahip olan turizm faaliyetleri olacağı anlaşılmaktadır. İlde son yıllarda kamu ve özel sektör tarafından yapılan çalışma ve yatırımlarla ili ziyaret eden turist sayısı belli bir artış göstererek 250.000 civarına ulaşmasına rağmen ildeki turizm faaliyetleri ve sağlayacağı katkı henüz istenen düzeyde değildir. Buna rağmen ilin sahip olduğu doğal ve kültürel turizm değerlerinin uygun şekilde turizme sunulması ve halka indirilmesiyle ilin gelişimine önemli katkı sağlayacağı anlaşılmaktadır.

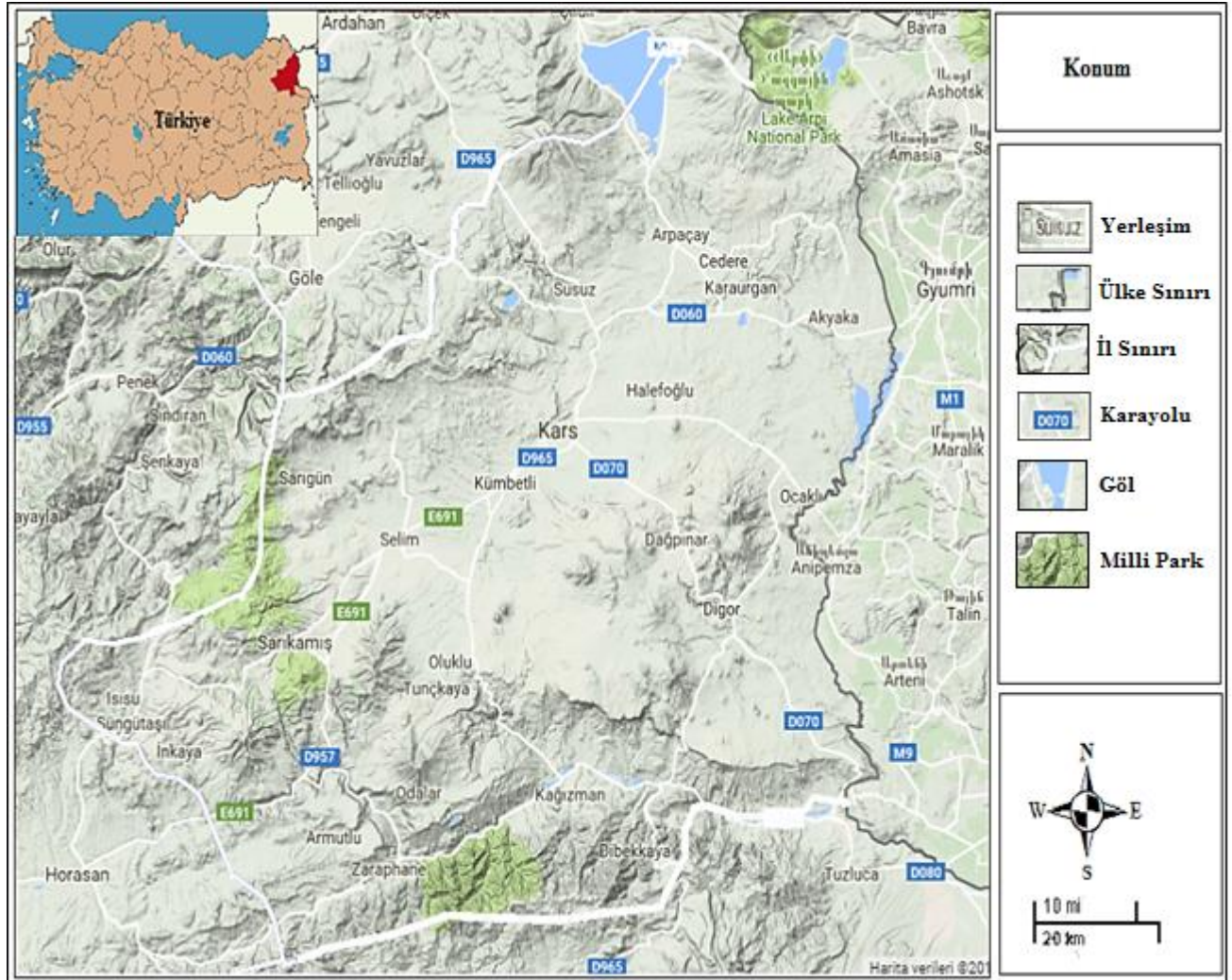
AMAÇ, YÖNTEM VE COĞRAFİ SINIRLAR

Bu çalışmada Kars ilindeki doğal ve beşeri turizm varlığının tespit edilmesi ve bu doğrultuda ilin beşeri ve ekonomik gelişimine etki eden turizm potansiyelinin coğrafi bakış açısıyla belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma için öncelikle ildeki turizm faaliyetlerine kaynak teşkil edebilecek olan doğal ve beşeri kaynaklı unsurların konu edildiği çeşitli literatür kaynakları araştırılmıştır. Bu faaliyet sonrasında elde edilen sonuçlar doğrultusunda ilgili turizm unsurları yerinde yapılan gözlem ve çalışmalarla incelenirken bu varlıklar çekilen fotoğraflarla görselleştirilmiş aynı zamanda bu alanlarda gerek turistler gerekse turizm alanında çalışan turizm ilgilileriyle yapılan görüşmelerle ilgili turizm varlıkları ve değerleri üzerine çeşitli bilgiler elde edilmiştir. Sahada yapılan çalışmalar sonrası ildeki turizm faaliyetlerinin niceliği ve niteliği bakımından bilgi verebilecek olan istatistiki bilgiler TÜİK, Kültür Turizm Bakanlığı ve ilgili yerel idare birimlerinden elde edilmiştir. Elde edilen tüm bilgilerin değerlendirilmesi sonrası ildeki turizm faaliyetlerinin durumu ve gelecekteki potansiyelini daha somut halde ortaya koyabilecek grafik, tablo ve şekiller ile aynı anda il için henüz mevcut olmayan il turizm haritası üretilmiştir. Elde edilen tüm bilgiler coğrafya bilimi ilkeleri dâhilinde analiz edilerek ilin mevcut turizm durumu ve potansiyeli belirlenmeye çalışılmış, sürdürülebilir turizm yaklaşımı ile uygulanabilir öneriler ortaya konmuştur.

Çalışma sahasını oluşturan Kars ili; kuzeyde Ardahan, doğuda Ermenistan'ın Shirak yönetim bölümü, güneydoğuda Iğdır, güneyde Ağrı, batıda ise Erzurum illeri idari alanları arasında bulunmaktadır (Şekil 1). İl alanı; kuzeyde Akbaba, Kısır Dağı ile Çıldır Gölü, kuzeybatıda Allahuekber Dağları, güneyde ise Iğdır Ovası, Aras Nehri ve sıra şeklindeki Aras Güneyi Dağları, arasında yer alan, kabaca KD-GB yönünde uzanan plato sahasında konuşlu bulunmaktadır (Demir, 2013 s. 1,2) (Şekil 1).

Kars ili idari olarak, Merkez, Sarıkamış, Selim, Kağızman, Digor, Arpaçay, Akyaka, Susuz olmak 8 ilçeden ve bu ilçeler dâhilindeki 383 köyden oluşmaktadır. İl 10.193 km² yüzölçümüne sahiptir (HGK, 2014 s.8).

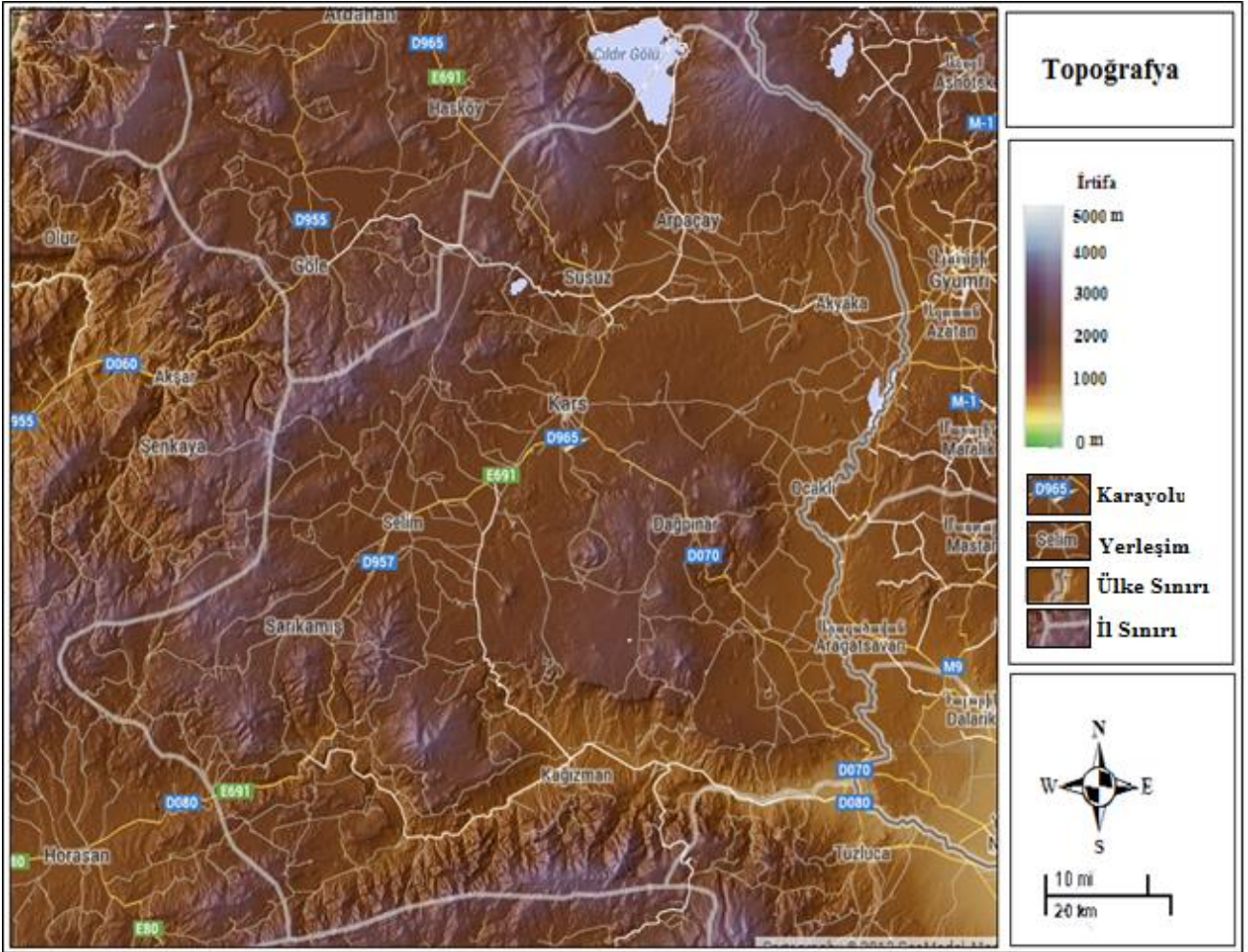

Şekil 1: Kars ili ve çevresinin lokasyonu (www.mapsgoogle.com. programı kullanılarak çizilmiştir).

BULGULAR

Turizm Faaliyetlerini Etkileyen Doğal Özellikler ve Kaynaklar

Kuzeydoğu Anadolu'da oldukça yüksek bir irtifada bulunan Kars ilinin büyük kısmının Jura-Kretase yaşlı çeşitli birlikler ile Kuaternerdeki volkanik ve karasal özellikteki çeşitli litostratigrafik formasyon varlığını içerisinde bulunduran alanları kapsadığını göstermektedir (MTA, 2008 s.1-3). Saha, bu oluşum dönemlerinden günümüze kadar dış kuvvetlerin yoğun faaliyetleriyle değişik yükselti ve eğim kademelerindeki aktüel morfolojik görüntüsüne ulaşmıştır. İl; kuzeybatı ve güneyindeki ortalama irtifası 2500 metre civarındaki yüksek dağlık alanlar, ortasındaki ortalama irtifası 2000 metre civarındaki yüksek plato sahası ve güneyindeki ortalama irtifası 1500 metre civarındaki Aras Vadisi olmak üzere üç ayrı karakterdeki morfolojik alandan oluşmaktadır (Şekil 2). Saha oluşum özellikleri nedeniyle dağ, plato, ova, vadi, göl, akarsu ve şelale gibi birçok morfolojik unsuru bulundurmakta bu nedenle kayak, trekking, hiking, dağcılık gibi doğaya dayalı turizm faaliyetleri için önemli kaynak ve potansiyel taşımaktadır.

Şekil 2: Kars ili ve çevresinin topografyası (Solargis programı kullanılarak çizilmiştir).

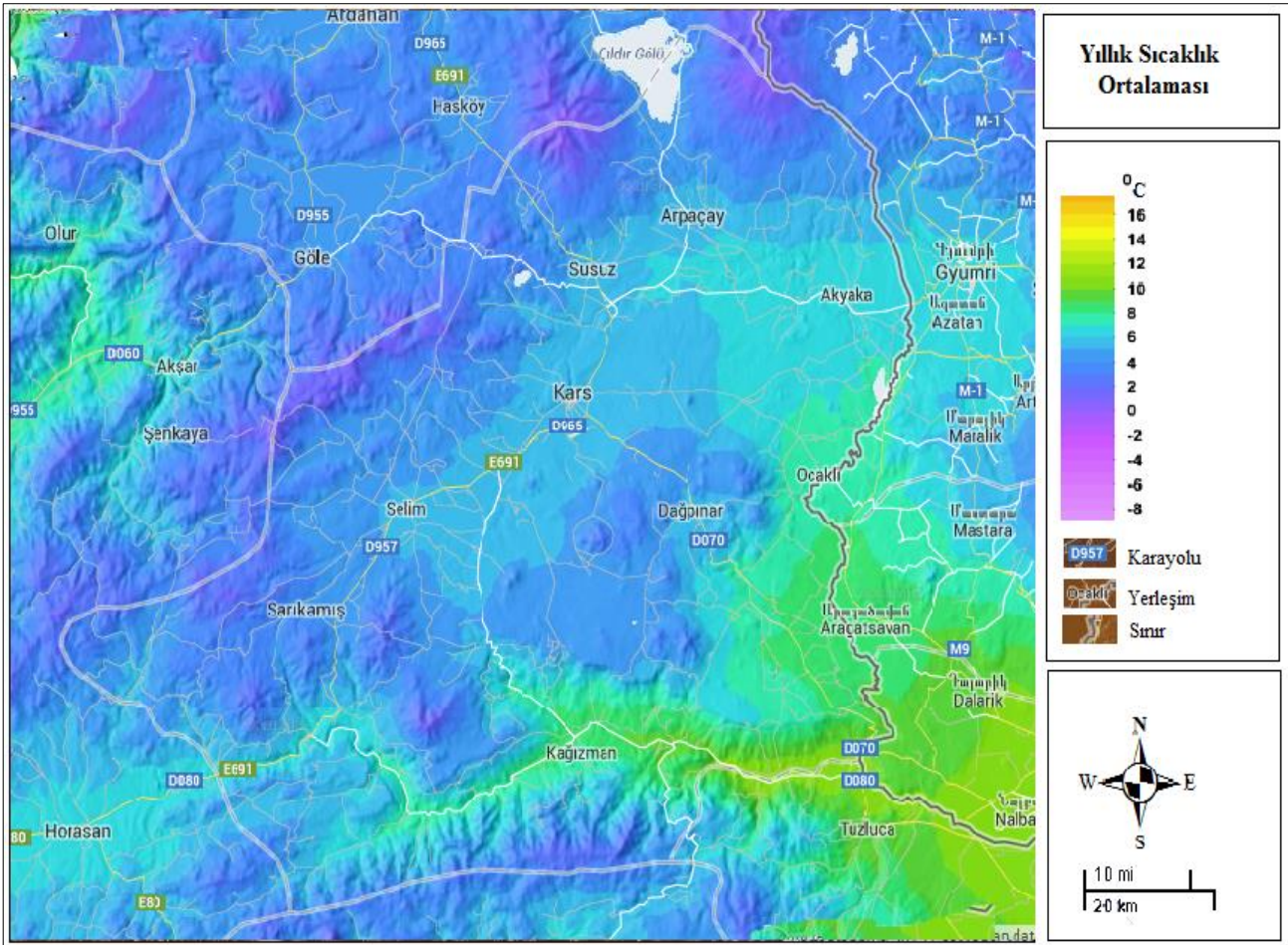
Farklı irtifalarda morfolojik birimler üzerinde bulunmasına rağmen ortalama 2000 metre irtifaya sahip olan ilde, kışları çok soğuk, yazları kısa serin ve yağışlı sert karasal iklim koşulları yaşanmaktadır. Kars ili uzun yıllar (1970- 2012) ortalamalarına göre Anadolu'nun doğusu ve Türkiye geneline kıyasla oldukça düşük yıllık sıcaklık ve yıllık yağış ortalamalarına sahip olup il genelinin yıllık sıcaklık ortalaması 5 °C, yıllık yağış ortalaması 500 mm civarındadır (DMİGM 2014), (Şekil 4).

Klimatik olarak iki ana mevsimin yaşanan ilde turizm faaliyetlerinin birinci ve en yoğun dönemine ortalama hava sıcaklıklarının 0 °C ve üzerine çıkmaya başlayıp gecikmelide olsa da bahar karakteristiklerinin görülmesiyle nisan ayı ile başlanmaktadır. Yaklaşık olarak 210 gün civarında süren ve ekim ayının sonlarında biten bu dönemde ortalama günlük hava sıcaklığı 10 °C civarındayken en yüksek ortalama günlük sıcaklık değerine 18 °C ile temmuz ayında ulaşılmaktadır. Bu dönemde hava sıcaklığındaki artışa uygun olarak yağış ve yağışlı gün sayısı da artarken, ortalama aylık yağış değeri 75-

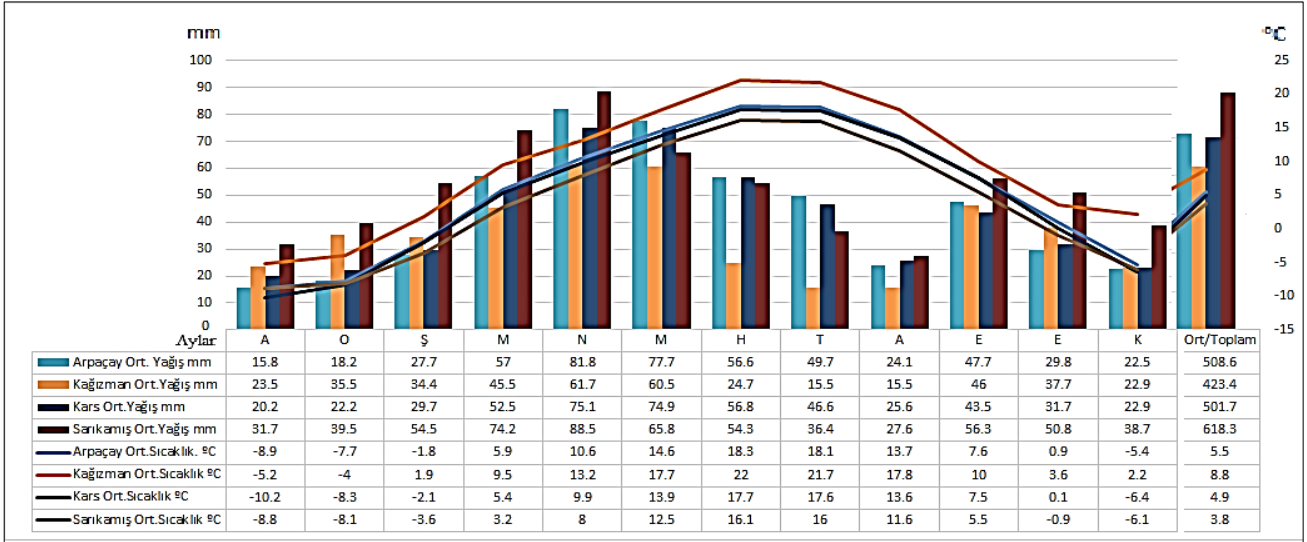
80 mm civarına ulaşmakta bütün yıl boyunca meydana gelen toplam 500 mm civarındaki yağışın % 50'si bu dönemin çok yağışlı geçen ilk 90 günlük kısmında düşmektedir (Demir, 2016 s.43,44). (Şekil 4) Bu dönemin yağışlı geçmesi nedeniyle esas turizm faaliyetleri geriye kalan temmuz ve ekim ayları arasındaki dönemde yapılmaktadır. İldeki iklimik ortalamalara nazaran sıcak ve yağışlı geçen dönemde ili ziyaret edenler daha çok ilin merkezini oluşturan Kars Kenti, Ani Antik Kenti ve Sarıkamış civarındaki ormanlık alanlara rağbet göstermektedir. Türkiye geneline nispetle serin geçen yaz döneminin insan bünyesi üzerindeki olumlu etkileri nedeniyle il önemli oranda iklimistik potansiyel göstermekte ancak bu durum henüz yeteri düzeyde değerlendirilememektedir.

İldeki turizm faaliyetlerinin kış dönemine irtifa fazlalığı ve karasallık nedeniyle günlük ortalama hava sıcaklıklarının erken bir şekilde 0 °C'nin altına düşmeye başlayıp kış koşullarının hâkim olmaya başladığı kasım ayıyla birlikte girilmektedir. Kasım ve nisan ayları arasında yaklaşık 150 günlük süreye yayılan bu dönemde plato sahası genelinde günlük sıcaklık ortalaması -5°C civarındadır. Bu dönemdeki oldukça düşük sıcaklık ortalamaları ve neticesinde, plato sahası genelinde yağış değerleri de oldukça azalıp aylık ortalama 40-50 mm civarına düşerken seyrek görülen kar yağışlarıyla oluşan ortalama 30-80 cm kalınlığında kar örtüsü, arazinin birçok yerini kaplamaktadır (Demir, 2016 s.43,44) (Şekil 4). İlde turizm faaliyetleri bu dönemdeki ağır kış koşulları nedeniyle azalırken turizm faaliyetleri daha ziyade kayak turizmine bağlı olarak Sarıkamış Kış Turizm Merkezi civarında sürdürülmektedir. Kış turizm faaliyetlerine katılan turistler ile gelen turistlerin % 25'ini oluşturmaktadır.

Yıl içerisinde değişiklik gösteren sıcaklık değerleri İl idari alanı içinde kalan sahada önemli farklılıklar göstermemektedir. İlin büyük kısmını oluşturan ve ortalama 2000 m irtifaya sahip olan yüksek plato sahasında sıcaklık değerlerinin yıllık ortalaması 2-5 °C ortalamaya sahipken, ilin irtifası 2500-3000 metre civarındaki dağlık alanlarında yıllık sıcaklık ortalaması 0-2 °C civarındadır. İlde sıcaklıkların yıllık ortalamasının en yüksek olduğu alan Kağızman ilçesi ile Sarıkamış'ın bazı kırsal yerleşimlerinin bulunduğu ve irtifanın 1000-1500 metre civarına düştüğü Aras Vadisidir. Bu alandaki yıllık sıcaklık ortalaması 9°C civarında olup ilin büyük kısmında görülen sert karasal iklim yerini nispeten daha ılıman karakterli karasal iklime bırakmaktadır (Demir, 2016 s.47). (Şekil 3, Şekil 4).

Şekil 3: Kars ili ve çevresinde, yıllık sıcaklık ortalamalarının dağılımı (Solargis programı ve DMİGM verileri ile hazırlanmıştır).

Şekil 4: Kars ve ilçelerinde sıcaklık ve yağış ortalamalarının, aylara göre dağılımı (1970-2012) (DMİGM verileri).

Kars yöresi gösterdiği konum, jeolojik, morfolojik ve klimatolojik farklılıklar nedeniyle, turizm faaliyetleri için cazibe oluşturan bitki varlığı bakımından da çeşitlilik göstermektedir. (Harita 4). İlin büyük kısmını oluşturan ve çoğunlukla volkanik kayalarla örtülü bulunan yüksek plato sahasında, İran-Turan florasına mensup, vejetasyon döneminde uzun boylu, dağ bozkırları ve çayırlardan oluşan (Atalay, 2008 s. 465) 923 taksona ait birçok endemik ve nadir bitkinin bulunduğu otsu topluluklar yer almaktadır. Yağış ve sıcaklık koşullarına bağlı olarak bu otsular, nisan ayından itibaren yeşermeye başlar, yağışlı geçen yıllarda, ağustos ayı sonları ile eylül ayı başlarında kururlar (Demir, 2015, s. 35 TUBİVES, 2016). İlde, bitki örtüsü çeşitliliği özellikle yaz aylarında ili ziyaret eden turistlere önemli görsellik sağlayıp turistik anlamda yaylacılık faaliyetleri için ortam oluştururken hayvancılık faaliyetlerine sağladığı besin girdisiyle ilin gastro-turistik sembollerinden olan Kars Kaşar Peyniri, Gravyer Peyniri, Kars Çiçek Balı ve Kaz üretimine önemli kaynak sağlamaktadır.

İlin yüksek ve dağlık alanlarda çoğunlukla step, subalpin ve alpin vejetasyonuna ait bitki türleri ile birlikte güneydoğuda Sarıkamış ve Selim ilçeleri civarında yaklaşık 35000 hektar alana yayılan sarıçam (*pinus sylvestris l.*), huş (betula) gibi ağaç türlerinin oluşturduğu geniş bir orman örtüsü bulunmaktadır. Bu ormanların seyrekleştiği ve tahrip edildiği yerlerde kavak (*populus tremula*) söğüt (*Salix sp*), yalancı akasya (*robinia pseudoacacia l.*) iğde (*elaegnus angustifolia l.*), adi alıç (*crataegus monogyna jacq.*) gibi ağaç türleri görülmektedir (Demir, 2014 s-217-219). Sarıkamış civarındaki orman örtüleri yaz aylarında çevreden gelen turistlere gününbirlik piknik faaliyetleri için önemli ortam sağlarken kış aylarında ise kış turizm faaliyetlerinin yapıldığı alanlarda çığ tehlikesini ve kayak konforunu düşüren şiddetli rüzgârların olumsuz etkilerini önleyerek aynı zamanda turistlere önemli görsel peyzaj sağlamaktadır.

İlde sıcaklıkların yıllık ortalamasının en yüksek olduğu alan Kağızman ilçesi ile Sarıkamış'ın bazı kırsal yerleşimlerinin bulunduğu ve irtifanın 1000-1500 metre civarına düştüğü Aras Vadisinde ise arazi büyük oranda kurakçıl halofil ve halofit bitkilerle örtülüdür (Atalay, 2008 s. 465; Demir, 2016 s.35). Buna rağmen bu alandaki, Kağızman ilçe merkezi ve civarındaki kırsal yerleşimlerde sıcaklık ortalamalarının il geneline göre artması ve Aras Nehriyle kollarından sağlanan sularla yapılan meyvecilik faaliyetleri nedeniyle elma, kaysı, ceviz ve dut ağaçları görülmektedir. Bu faaliyet nedeniyle ilçe yaz aylarında çevre yerleşimlerden gününbirlik ziyaretçileri çekmektedir.

İlde mevcut morfoloji ve iklim koşulları nedeniyle Türkiye'nin birçok alanına göre farklılaşan ve doğa turizmi bakımından değişik imkânlar sunan unsurlar bulunmaktadır. Birçoğu Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü tarafından değişik statülerde koruma altına alınan bu doğal unsurların Ülke genelinde bilinirliği henüz düşük düzeydedir (Tablo 1).

Tablo 1: Kars ilinde bulunan doğal turistik alanlar

Kars-Kuyucuk Gölü Yaban Hayatı Koruma Sahası	Çıldır Gölü
Sarıkamış-Soğuksu Tabiat Parkı	Sarıkamış Keklik Vadisi
Sarıkamış-Kağızman Yaban Hayatı Geliştirme Sahası	Sarıkamış Keklik Şelalesi
Kuyucuk Kuş Gölü	Susuz Şelalesi
Çalı, Kuş Gölü	
http://www.milliparklar.gov.tr/korunanalanlar/korunanalan1.htm	

TURİZM FAALİYETLERİNİ ETKİLEYEN BEŞERİ ÖZELLİKLER VE KAYNAKLAR

Tarihi ve Kültürel Kaynaklar

Tarihin ilk çağlarından itibaren Asya'dan Avrupa'ya ve Ortadoğu'dan Karadeniz'e giden önemli ulaşım yolları üzerinde bulunan il ve yakın çevresinde, bu nedenle birçok medeniyet kurulmuş olmasına rağmen bu medeniyetlerden günümüze belli miktarda eser ulaşmıştır.

İlde yazılı tarih öncesine ait ilk izlere Kağızman Aras Vadisindeki Camuşlu Köyü ve Kars Borluk vadisindeki Yontma Taş devrinden kalan mağara ve kaya resimlerinde rastlanmaktadır (Kırzioğlu, 1953 s.17-65). Bu eserler tek başlarına turizm bakımından yeterli cazibe oluşturmamaları nedeniyle yeterli ziyaretçi sayısına sahip değildir.

İlde yazılı tarih sonrasına ait ilk kalıntılar ise yöreyi M.Ö. 9 ve 6. yüzyıl arasında yöneten Urartular döneminden kalmadır (Anonim 1981 s. 4487). İlin merkezi ve çevresinde halen izlerine rastlanabilen Urartu kalıntıları il turizmi üzerinde henüz fazla çekicilik oluşturmamaktadır. Urartular sonrasında sırasıyla Pers, Araks, Tigran ve Sasaniler yönetimine giren il toprakları, 656 yılında ilk kez Hz. Ömer döneminde İslam Devleti yönetimine girmiştir. Bu yüzyıldan itibaren zaman zaman Bizans, Bagratlı ve İslam devletleri arasında hâkimiyet değişimi görülen yöre 10. yüzyılda Bağratlılar hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde Kars ve Ani Kaleleri, kentsel karakter kazandırılarak krallığın yönetim merkezi haline getirilmiş aynı zamanda günümüze kadar ulaşım halen il turizm hayatına önemli katkısı olan birçok yapı ve eser inşa edilmiştir (Anonim 1981 s. 4487-4494). İlin merkezini oluşturan Kars Kalesi ve Ani Antik Kentinde yoğunlaşan bu döneme ait eserler, belli oranda korunmuş olması ve anıtsal özellikleri nedeniyle ildeki turizm faaliyetleri için önemli çekicilik oluşturmaktadır. 1064 yılında Sultan Alpaslan döneminde Ani Kentinin fethiyle Selçuklu hâkimiyetine giren il toprakları; daha sonra Şeddadi, Saltuklu, Gürcü, Moğol, Karakoyunlu ve Akkoyunlu beyliği arasında el değiştirmiş bu sırada civardaki pek çok yerleşim yeri yoğun şekilde tahribata uğramıştır. 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı yönetimi altına giren Kars ve çevresinde daha önce Moğollar tarafından tamamen tahrip edilmiş Kars Kenti yeniden inşa edilmiştir (Kırzioğlu, 1953 s.66-520). Bu dönemden kalan eserler halen ilin önemli turistik çekiciliklerini oluşturmaktadır. Sınır bölgesinde olması nedeniyle 19. yüzyıl başına kadar İran'dan gelen devletler tarafından tahribata uğrayan ildeki yerleşimler bu yüzyıldan itibaren Kafkasya üzerinden sıcak denizlere inmek isteyen Ruslar tarafından saldırılara uğramış ve 1878-1918 yılları arasında 40 yıl Rus işgali altında kalmıştır (Demir, 2013 s,87). Ruslar bu dönemde daha önceden kalan birçok eseri tahrip ederek başta Kars, Sarıkamış ve Kağızman da kendi kültürel anlayışlarıyla mimari eserler inşa etmiştir. Halen ilin Anadolu'nun birçok iline göre farklılaşmasını sağlayan bu eserler il turizminde önemli çekicilik oluşturmaktadır.

İlde bilinen en eski tarihi dönemlerden günümüze kadar hüküm sürmüş medeniyetlerden kalan birçok kültürel iz ve eser bulunmaktadır. Bir kısmı önemli derecede doğal ve beşeri tahribata uğrayan ve sayısı 695'i bulan bu iz ve eserler Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belirlenen değişik statülerdeki 44 sit alanında korunması gereken kültürel eserleri içine alınmıştır (Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü, 2016). İldeki bu eser ve yapılar genelde Ani Antik Kenti, Kars Kenti ve Sarıkamış civarında yoğunlaşmaktadır (Tablo, 2, Tablo 3, Tablo, 4).

Tablo 2: Kars ilinde bulunan korunması gereken kültürel eser sayıları (2016)

Yapı/ Eser Adı	Sayı	Yapı/ Eser Adı	Sayı
Sivil Mimarlık Örneği	354	Askeri Yapı	59
Kalıntılar	15	Ticari ve Endüstriyel Yapı	40
Dinsel Yapı	70	Şehitlik	19
Kültürel Yapı	61	Mezarlık	17
İdari Yapı	57	Anıt ve Abideler	3
Toplam			695

Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü, 2016

Tablo 3: Kars ilinde bulunan sit alanları (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016)

Yapı/ Eser Adı	Sayı
Arkeolojik Sit Alanı	41
Kentsel Sit Alanı	1
Tarihi Sit Alanı	2
Toplam	44

Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü, 2016

Tablo 4: Kars ilinde bulunan korunması gereken kültürel eserler, (2016)

Kars Kenti ve Kentsel Sit Alanı	Borluk Vadisi Kaya Resimleri
Ani Antik Kenti	Camuşlu (Kağızman) Kaya Resimleri
Keçivan Kalesi	

Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü, 2016

İlin Nüfusu ve Ekonomisi

“Halen 300.000 civarında nüfusun yaşadığı il, Türkiye nüfusunun % 0.39’ünü oluşturmakta ve Türkiye illeri nüfus sıralamasında 59. sırada bulunmaktadır. Kars İli, sahip olduğu km² ye 30 civarında nüfus yoğunluğu ile km² ye 100 civarında yoğunluğa sahip olan Türkiye’nin oldukça altında nüfus yoğunluğuna sahiptir” (Demir, 2015s.127).

“Kars İli, yüksek doğum oranlarına dayalı doğal nüfus artışına rağmen başta ekonomik sebeplere dayalı göçler nedeniyle nüfus kaybına uğramaktadır. İl sahip olduğu ‰ 23.01 göç oranıyla Türkiye illeri giden göçler sıralamasında 3. durumda bulunmakta ve nüfus kaybetmeye devam etmektedir. Nüfusun niceliğini ve niteliğini ilgilendiren mevcut koşulların devamı halinde ilin nüfus kaybını sürdüreceği anlaşılmaktadır.” İlden giden göçler il ekonomisi ve başta turizm olmak üzere diğer birçok beşeri faaliyeti olumsuz etkilemektedir. Buna rağmen Kars doğumlu olup ilden yurt geneline dağılmış 650.000 civarındaki bireyin sıla hasretiyle özellikle yaz aylarında yaptıkları kısa süreli ziyaretler il turizmini olumlu yönde etkilemektedir (Demir, 2015 s.127).

Zorlu doğa koşulları nedeniyle tarımsal verim ve üretimin son derece kısıtlı olduğu ilde, ekonomik hayat önemli oranda hayvancılık faaliyetleri ve devlet kaynaklı hizmet faaliyetlerine dayalı olarak gelişim göstermiştir. İlin kırsal alanlarında ekonomik yaşam neredeyse tamamen hayvancılık faaliyetlerine dayanırken, ilin kentsel karakter gösteren Kars, Sarıkamış ve Kağızman gibi ilçe merkezlerinde ekonomik hayat devlete ait hizmetler sektörüne dayanmaktadır. İlde ülke geneline göre nicelik bakımından gelişmiş ancak nitelik ve verim yönünden zayıf olan hayvancılık faaliyetleri sonucu Kars Balı, Kars Kaşarı, Kars Kazı ve Gravyer Peyniri gibi ili karakterize eden ürünler üretilmekte bu gibi ürünler ilin gastrotristik potansiyelini oluşturmaktadır (Demir, 2016 s.60). Zorlu doğa koşullarının tarımsal hammadde üretimini sınırlandırması, madensel kaynakların kısıtlılığı, nüfusun ve talebin yetersizliği gibi sebepler nedeniyle ilde sanayii ve ticaret faaliyetleri de gelişmemiştir.

İlin Ulaşım Durumu

Kars ilindeki turizm faaliyetleri için tayin edici faktörlerin başında ulaşım faaliyetleri gelmektedir. Kars ilinin büyük kısmı ulaşım tesir eden faktörler bakımından bulunduğu Anadolu’nun doğusundaki dağlık ve engebeli topoğrafyasının aksine yüksek ancak düz plato sahasında yer almaktadır. Bu nedenle ulaşım bakımından birçok avantaja sahip olan ilde turizm faaliyetlerine hizmet veren; kara, hava ve demiryoluyla ulaşım imkânları bulunmakta ancak İle gelen turistlerin büyük kısmı havayolu ulaşımını tercih etmektedir.

İldeki turizm faaliyetleri içinde en yaygın ulaşım imkânını karayolları sağlamaktadır. Kars ili yer aldığı plato sahasının getirdiği avantajla önemli karayolu ulaşım avantajına sahiptir. Türkiye’nin çok uzak mesafede kalan yerlerinden gelen turistler hariç tutulduğunda çevre illerden Kars’a gelen turistler çoğunlukla karayolu ulaşımını tercih etmektedir. Halen ilin şehirlerarası yollarının tamamı yakını çok şeritli bölünmüş asfalt karayollarından oluşurken il içindeki turizm bakımından önemli alanlara aynı nitelikteki asfalt karayollarıyla ulaşım imkânı mevcuttur. İlin merkezini oluşturan Kars Kentinden Sarıkamış, Ani Antik Kenti ve Çıldır Gölü gibi turizm bakımından önemli kabul edilen alanlara karayoluyla ortalama bir saatlik seyahat süresinde ulaşılabilirken, il merkezine 200 km mesafede bulunan çevre illerden Erzurum il merkezi, 135 km mesafede bulunan Iğdır il merkezi ve 85 km mesafede bulunan Ardahan il merkezine ortalama 2-3 saatlik karayolu seyahatiyle ulaşmak mümkündür (KGM, 2016). İle karayoluyla gelen turistler için Türkiye’nin önemli kentleri ve çevre illerden düzenli otobüs seferleri bulunmaktadır.

İldeki turizm faaliyetleri için ikinci önemli ulaşım imkânını havayolu ulaşımı sağlamaktadır. İlde havayolu ulaşımı faaliyetleri için Kars Kent merkezine 2 km mesafede bulunan Kars Harakani Havalimanı kullanılmaktadır. Havalimanı Türkiye’nin önemli kentlerinden İstanbul’a transferler dâhil 4 saat, Ankara’ya 3 saat, İzmir’e ise 5 saat mesafededir. Havalimanından ilin en uzak yerine karayoluyla ulaşım süresi 2 saat civarındadır. Kış aylarındaki yoğun kar yağışlı ve fırtınalı birkaç gün dışında yılın tamamında ulaşım için açık olan havalimanı yenilenmiş ve kapasitesi artırılmış haliyle yıllık ortalama 2.500.000 yolcuya hizmet verebilecek imkâna sahip olmasına rağmen 2015 yılı itibarıyla kapasitesinin ancak % 17’ sine denk gelen 400.000 civarında yolcuya hizmet vermiştir. Havalimanına Türkiye’nin üç büyük şehirden günlük olarak ortalama 6 uçak iniş kalkış yapmakta olup havalimanından Kars Kentine düzenli otobüs seferleri ve taksii imkânı bulunmaktadır (DHMİ, 2016).

İldeki turizm faaliyetleri için diğer bir imkân demiryolu ulaşımı sağlamaktadır. İlden Türkiye’nin demiryolu ulaşımına sahip kent ve yerleşimlerine Erzurum üzerinden demiryoluyla ulaşım imkânı bulunmaktadır. 2015 yılı itibarıyla 106.034 giden ve 107.077 gelen olmak üzere toplam 213.111 kişinin Kars’a gelişi ve gidişi seyahatlerinde kullandığı demiryolu ulaşımı (DDYGM, 2016) uzun seyahat süresi nedeniyle turistler tarafından fazla ilgi görmemektedir. İldeki demiryolu ağının 2017 yılında hizmete açılması beklenen Bakü- Tiflis- Kars demiryoluna ve daha sonraki yıllarda Türkiye hızlı demiryolu ağına bağlanması ile turistik faaliyetlerde daha fazla kullanılacağı anlaşılmaktadır.

İLDEKİ BAŞLICA TURİZM ALANLARI

Kars Kenti

Kafkasya'dan Anadolu'ya giden yolları kontrol eden bir kale olarak Urartular döneminde (M.Ö. 8.YY) kurulduğu bilinen ve zamanla gelişerek bir kente dönüşen Kars bu dönemden sonra çeşitli medeniyetlerin etkisi altında kalmıştır. M.S. 10. yüzyılda, Bagratlı Devleti'nin üç yönetim merkezinden biri olmasıyla (M.S. 928), genişleyip gelişen ve 937 yılında, Kral II. Abbas tarafından yaptırılmış olan On İki Havariler Kilisesi'nin (Fotoğraf 1) ibadete açılmasıyla ilk kentsel mimari karakteristiklerini kazanan Kars kenti 1064 yılında Selçuklu egemenliğine girmiştir (Demir, 2013 s.80,81). Aynı yıl Saltuklu Emir Sultana iktâ olarak verilen kent 1153 yılında Saltuklu hükümdarlarından Melik İzzettin'in vezirlerinden, Firuz Şah öncülüğünde, yeniden onarılıp şenlendirmiş ve kentin sembollerinden olan Kars Kalesi bu günküne benzer şekliyle yeniden inşa edilmiştir (Kırzioğlu, 1953 s.212-307).

Fotoğraf 1: Kentin sembollerinden olan, Havariler Kilisesi (Kümbet Camii) ve Kars Kalesi Turistler tarafından en çok ilgi gören eserler arasında bulunmaktadır. (Yıldırım Öztürkkan Arşivi)

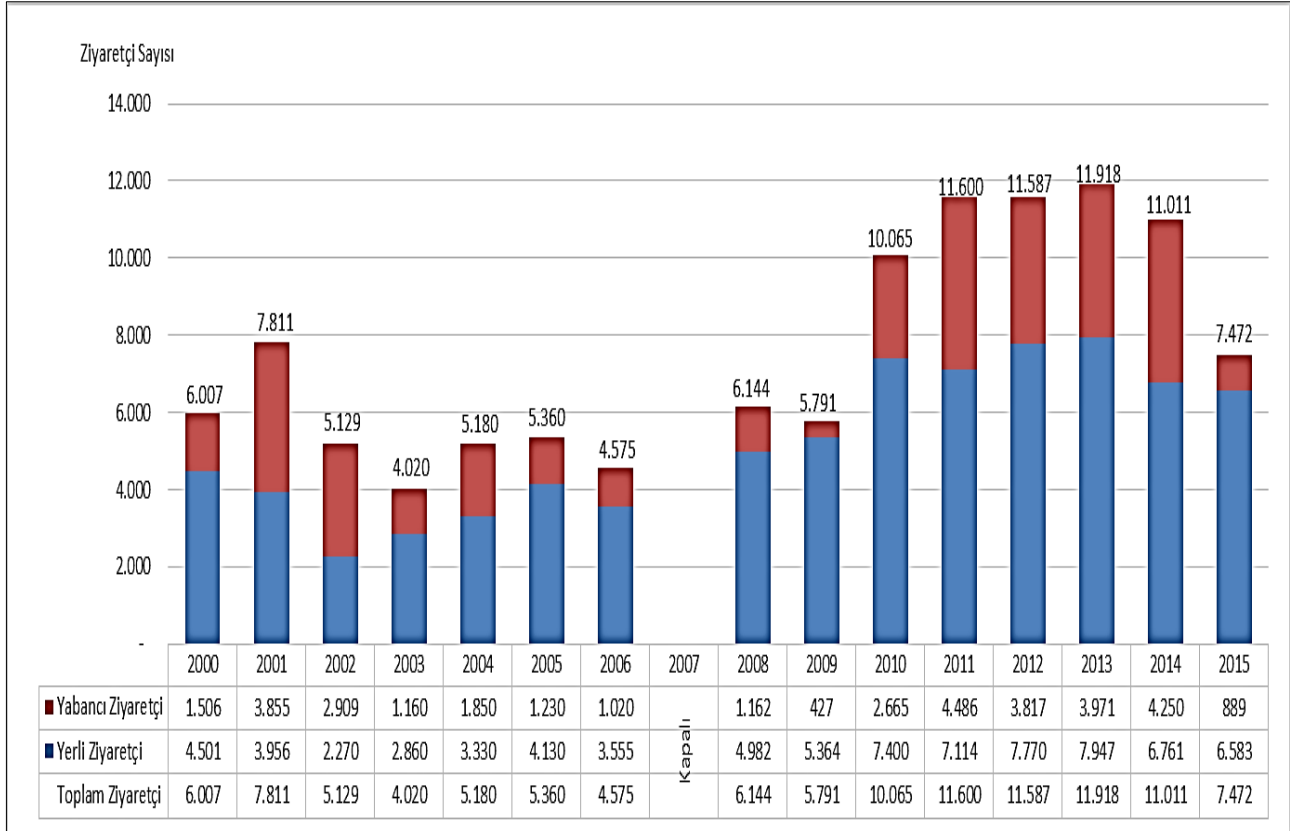
Birçok kereler doğudan gelen güçlerce tahribata uğrayıp yıkılan ve 1387 yılındaki Timur yıkımından sonra, yaklaşık 161 yıl ıssız bir harabe olarak kalan kentte, 1548'deki Osmanlı onarımı ve aynı yıl Safevi yıkımından sonra, 1579'daki, Osmanlı döneminde birçok sivil ve askeri mimarlık örneği inşa edilmiştir. 1877-78 Osmanlı Rus harbine kadar Osmanlı yönetiminde kalan kent, bu yıllardan sonra Rus işgali altına girmiştir. Ruslar işgalin ilk yıllarından itibaren Osmanlı döneminde yerleşim olarak kullanılan kale ve civarını bırakarak bugünkü Kars'ın yayıldığı alanda ızgara planlı yeni bir kent inşa etmeye başlamış Kars Kalesinin dış surlarını yıkıp kullanarak bu surlardan çıkan malzemelerle kentte birçok taştan yapı inşa etmişlerdir. Birçoğu günümüze ulaşan ve kentin Anadolu'daki diğer kentlerden önemli miktarda farklılaşmasını sağlayan bu eserler arasında Rus sivil ve askeri mimari geleneğine uygun konutlar, dini yapılar, kışla ve yönetim binaları gibi tescil edilip koruma altına alınmış 209 yapı kalmıştır (Demir, 2013; s.81-83, Gündoğdu, 2006a s.3). Günümüze kadar birçok kültür ve medeniyetin yönetiminde kalan ve bu nedenle oldukça tarihi eser ve kültürel ize sahip olan Kars Kenti (Tablo, 5), Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından koruma altına alınarak aynı zamanda tarihi sit alanı olarak ilan edilmiştir. Birçoğu kentteki yapılaşma nedeniyle tahribata uğrayıp yıkılan ancak halen kenti ziyaret eden turistleri farklı şekilde etkileyerek değişik atmosferlere götüren bu eserler daha çok kentin tarihi nüvesini oluşturan Kars Kalesi, Kars Çayı Vadisi ve Rus işgali döneminde imara açılan Taht Düzü olarak bilinen kısmında yoğunlaşmaktadır (Demir, 2013 s81-83, Gündoğdu, 2010 s-1-5).

Tablo 5: Kars kentinde, turistik değer taşıyan, başlıca mimari eserler

Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri	Rus Baltık Mimari Eserleri
Beylerbeyi Sarayı	Küçük Köprü (Demir Köprü)
Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı	Paşa Konağı
Kars Kalesi Celal Baba Türbesi	Belediye Binası
Ebul Hasan Harakani Camii ve Türbesi	Defterdarlık Binası
Havariler Kilisesi (Kümbet Camii)	Gazi Kars İlköğretim Okulu
Yusuf Paşa Camii	Çocuk Kütüphane Binası
Laçınbey Camii	Konservatuar Binası
Ulu Camii	Fevzi Paşa İlköğretim Okulu
Büyük Abdi Ağa Camii	Vali Konağı
Hacı Seyfi Camii	Ticaret Odası Binası
Beşik Camisi (Kabun-Kab Kilisesi)	İsmet Paşa İlkokulu
Vaizoğlu Camii	Beden Terbiyesi Binası
Aliağa Camii	Eski Adliye Binası
Topçuoğlu Hamamı	Ordu Evi (Serka Binası)
İlbeyoğlu Hamamı	Emniyet Müdürlüğü Binası
Mazlumağa Hamamı	Anadolu Lisesi Eski Binası
Cuma Hamamı	Gümrük Binası
Taş Köprü	Fethiye Camii (Aleksandr Nevsky Rus Askeri Kilisesi)
Tabyalar	
Kars Müzesi	

(Demir, 2013 s.247).

İlde ve Kars Kentinde ziyaretçilere hizmet veren tek müze Kars Kent Müzesidir. Çoğunluğu ilk çağdan kalan buluntularla çeşitli etnografik unsurlara sahip olan müze envanterindeki eserler iki kapalı salon ve bir bahçede sergilenmektedir. Yıllar itibarıyla genel olarak ziyaretçi sayısı artış gösteren müzeyi; ziyaretçilerden herhangi bir ücret alınmaması ve ulaşımı kolay bir konumda bulunmasına rağmen, 2015 yılı verilerine göre 6583'ü yerli, 889'u yabancı olmak üzere toplam 7.472 kişi ziyaret etmiştir (Kars Müzesi Müdürlüğü, Bilgi Notu, 2016). (Şekil, 5).

Şekil 5: Kars müzesini ziyaret eden turistlerin yıllara göre sayısı (2015.) Kars Kültür Ve Turizm İl Müdürlüğü (2016) Kars Müze Müdürlüğü verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

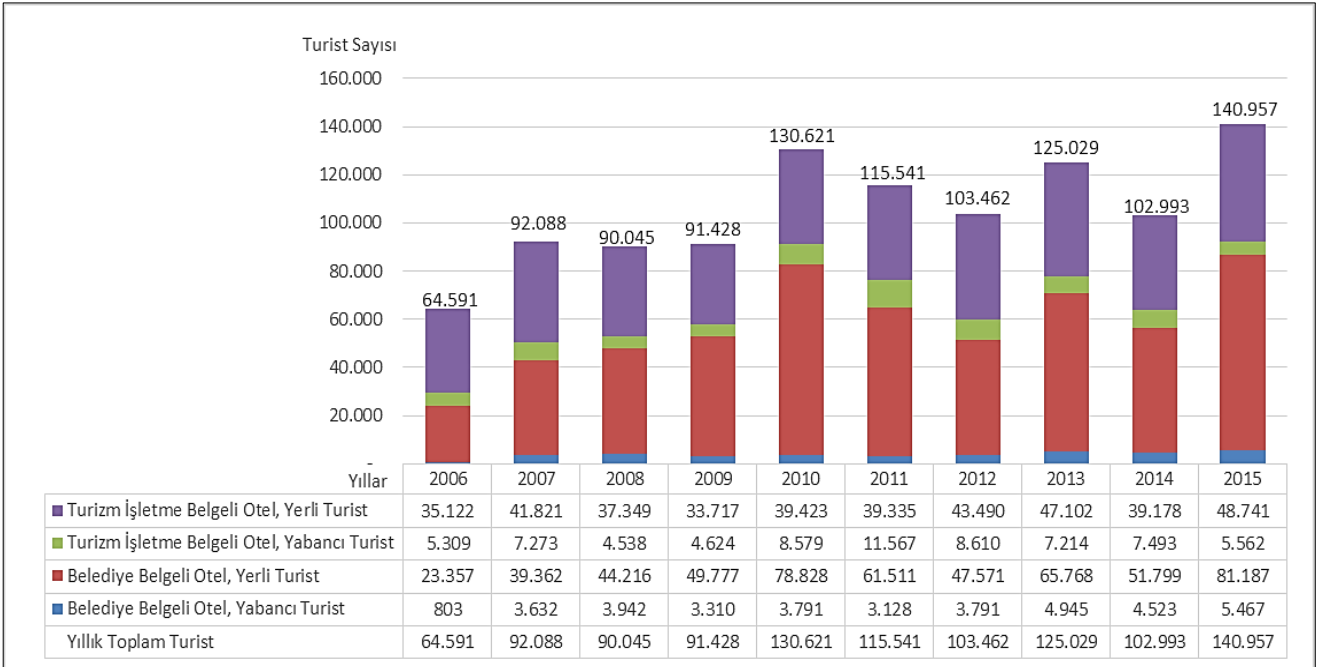
Merkezi konumu, ulaşım imkânları, idari statüsü ve birçok kültürel ve doğal turizm kaynağına sahip olması nedeniyle ildeki turizm faaliyetlerinin merkezi durumunda bulunan Kars Kentinde turizm faaliyetleri için çeşitli tercih ve ihtiyaçlara hitap eden konaklama ve hizmet tesisleri bulunmaktadır. Kentte bu kapsamda çeşitli gelir ve tercih düzeylerine hitap eden 16 otel ve konaklama tesisi bulunurken tüm oteller toplam 1055 yatağa ve çeşitli ihtiyaçları karşılayabilecek sosyal imkânlarla sahiptir (Tablo, 6). Sayıları il turizminde meydana gelen gelişimle beraber son yıllarda artış gösteren kentteki turistik tesisler, turistik taleplerin üzerinde kapasiteye sahip olmaları nedeniyle yıllık ortalama % 20 civarında doluluk oranına sahiptir (KTBYGİM, 2016).

Tablo 6: Kars kentinde bulunan, konaklama tesisleri ve kapasiteleri, (2015).

	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Otel (****)	3	246	514
Otel (***)	1	50	85
Otel (**)	2	52	111
Otel (*)	-	-	-
Butik Hotel	1	8	20
Konukevi-Misafirhane	5	66	181
Belediye Belgeli Otel	4	84	144
Toplam	16	550	1055

(Saha çalışmalarından elde edilen verilerle üretilmiştir).

Türkiye’de artan turizm faaliyetlerine paralel olarak Kars Kenti ve civarında da turist sayısı genel olarak son yıllarda artış göstermektedir. Mevsimlere göre turist sayısı değişkenlik gösteren Kentte, turizm faaliyetleri hava koşullarının görece iyi olduğu nisan ve ekim ayları arasındaki artmaktadır. Kenti ziyaret eden turistlerin birçoğu kente çeşitli tur şirketleri tarafından düzenlenen kültür turları kapsamındaki tur programları ile gelenlerden oluşurken diğer bir kısmı ise kendi imkânlarıyla kente gelenlerden oluşmaktadır. Bu dönemde Kenti ziyaret eden turistler gündüzleri, kentteki Osmanlı ve Rus yapılarıyla beraber kent dışında kalan ve konaklama imkânı bulunmayan Ani Kentini ziyaret ederken, geceleri ise imkânları nispetinde ile ait soyut kültürel miras unsurlarından olan âşıklık ve halk oyunları gösterilerini izleyebilmektedir. Kenti ziyaret eden turistler kentte ortalama 1,4 gündür konaklarken kaldıkları sürede Kars’a ait Kars Kaşarı, Gravyer Peyniri, Kars Balı ve Kaz Etinden yapılan gastro-turizm unsurlarından tadarak satın almaktadır. 2015 yılı verilerine göre kenti 141.000 turist ziyaret etmiş olup bu turistlerin % 92’si yerli % 8’i yabancı turistlerden oluşmaktadır. (Şekil, 6), (KTBYGİM, 2016).

Şekil 6: Kars kentine gelen turistlerin yıllara göre konaklama sayıları

(Kaynak: <http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,9853/istatistikler.html>)

Ani Antik Kenti

Kars kentinin 42 km. doğusundaki Ocaklı Köyü idari sınırları içinde bulunan Ani Antik Kenti, Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen yerleşimin güneyindeki Arpaçay nehri, batısındaki Bostanlar Deresi, doğusundaki Tatarcık Deresi arasında savunmaya uygun akarsu yarımadasında volkanik özellikteki zeminler üzerinde kurulmuştur (Demir, 2013). Ani'nin ilk kuruluşu ile ilgili bilgiler yetersizdir. Ancak yörenin M.Ö. 1. binde Urartu yerleşimine sahne olduğu anlaşılmaktadır (Gündoğdu, 2006 b, s.1-3). Bu döneme ait kalıntılara Bostanlar Deresi çevresindeki tüflerden oluşan mağara yerleşimlerinde rastlanırken. Ani kentinin nüvesini oluşturan iç kalenin M.S. IV. yüzyılda yapıldığı tespit edilmiştir. Ani'ye bugünkü kent karakterini katan konutlar, ticari yapılar, saraylar, dini yapılar ve dış surlarının M.S. 964 yılından itibaren Kralı Aşot ve sonrasında egemen olan diğer Bagratlı kralları tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından fethedildikten sonra Müslüman Şeddadi Beyliği yönetimine bırakılan Ani Kenti bu yıllardan sonra başta Moğollar olmak üzere doğudan gelen kavimler tarafından tahrip edilmiştir. Kent 15. Yüzyıla sonlarına doğru önemini yitirmiş ve terk edilmeye başlanmıştır. Kars ve çevresinin Rus işgaline uğradığı 1878 yılından itibaren Ruslar tarafından ve Cumhuriyetin ilanından sonra yerli arkeologlar tarafından arkeolojik kazı çalışmaları yapılan kentte, varlığını devam ettiren birçok yapı (Tablo 7, Şekil 7) tescil edilmiş kültür varlığı olarak kabul edilmiştir (Demir, 2013 s.248-250). Kent 2016 yılı temmuz ayında UNESCO Dünya Kültürel Miras listesine dâhil edilmiştir

Tablo 7: Ani Kenti'nde turistik cazibe oluşturan, çeşitli tarihi eserler

Eser Adı	Eser Adı
Surlar, Aslanlı Kapı ve Diğer Kapılar	Selçuklu Sarayı
Mağaralar	Selçuklu Kervansarayı
Büyük Katedral (Fethiye Camii)	Büyük Hamam, Küçük Hamam
Gagik Kilisesi	Menucehr Camii
Havariler Kilisesi	Ebu'l Muammeran Camii
Tigran Honents (Resimli) Kilisesi	Genç Kızlar Kilisesi
Aziz Krikor (Polatoğlu) Kilisesi	Bakireler Manastırı
Aziz Prkich Kilisesi	Ateşgede
İpek Yolu Köprüsü	İç Kale

Kaynak: (Demir, 2013 s.250).

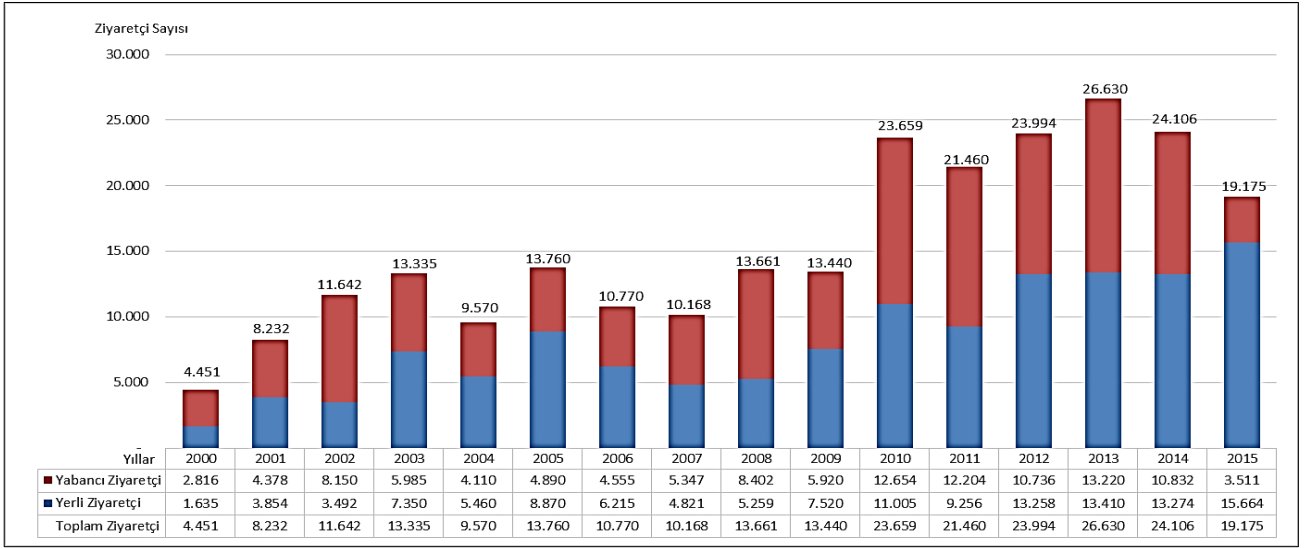

Şekil 7: Ani Ören Yeri haritası (değiştirilerek)

(Kaynak: <http://www.ani.gov.tr/yapilar.asp>)

Kente ait taşınmaz kültür varlıkları, 1950'li yıllardan itibaren civarındaki köylerin sakinleri tarafından defincilik ve yapı malzemesi almak amacıyla ciddi şekilde tahribata uğratılmış olmasına rağmen varlıklarını belli oranda muhafaza etmektedir. İl merkezinden 2009 yılında yapılan bölünmüş karayoluyla yaklaşık 30 dakikalık sürede ulaşılabilen kentte, turistik altyapı ve hizmetler henüz yeterli düzeyde bulunmamaktadır.

Ermenistan sınırında bulunması ve bu nedenle belli yıllarda güvenlik endişesiyle ziyarete izin verilmeyen kentte, turistik amaçlı ziyaretler halen yılın daha çok haziran ve ekim ayları arasındaki beş aylık sıcak dönemde yapılmaktadır. Daha çok il ve yakın çevresindeki nüfus tarafından ziyaret edilen kentte önemli miktarda ermeni kökenli ve diğer yabancı turistlerinde ziyaretleri bulunmaktadır. Yıllara göre ziyaretçi sayısı değişen kenti 2015 yılında 19.175 turist ziyaret etmiştir (DÖSiM, 2016), (Şekil, 8). İlin evrensel olarak neredeyse tek bilinen kültür varlığı olan ve 2016 temmuz ayında UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesine dahil edilen Ani kentini ziyaret eden turist sayısının; Türkiye ve Ermenistan arasındaki siyasi sorunların çözülmesi, restorasyon ve koruma projelerinin yeteri oranda uygulanması, turizm ve hizmet altyapısının geliştirilmesi halinde çok fazla artabileceği düşünülmektedir.

Şekil 8: Ani antik kentini ziyaret eden turistlerin yıllara göre sayısı (2015) Kars Müze Müdürlüğü verileri ile hazırlanmıştır.

Fotoğraf 2: Birçok medeniyete ev sahipliği yapan, Ani Kenti; önemli kültürel birikime sahiptir.

(<http://www.kars.bel.tr/?PhotoGalleryId=4>)

Sarıkamış

Kafkasya'dan Anadolu'ya giden önemli yolları kontrol eden konumda bulunan dağlık ve ormanlık alanlarla çevrili Sarıkamış ilçe merkezi 1878 yılında Rus işgali ile beraber askeri amaçlarla kurulmuş bir yerleşimdir (Öğün,1995 s.10). Birçok yerinde Rus işgal döneminden kalan askeri kışla binaları ve sivil mimari örneği bulunan ilçe merkezi ve çevresinde turizm için temel çekicilik oluşturacak unsurlar arasında Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları Turizmi Merkezi ile ilçeyi çevreleyen saf sarıçam ormanları ve Allahuekber Dağları Milli Parkı ön plana çıkmaktadır.

Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları ve Turizmi Merkezi

"Bayraktepe (Cıbiltepe) kayak merkezi Kuzeydoğu Anadolu'da Kars ilinin Sarıkamış ilçesi merkezine 2 km mesafede bulunmaktadır. İrtifası 2634 m olan Bayraktepe üzerindeki kayak merkezinin ana konaklama tesisleri ve merkezi mekanik tesisleri 2150 m irtifada bulunmaktadır. Saf sarıçam örtüsüyle kaplı olan merkezde çeşitli eğim derecelerinde; Alp disiplini aktivitelerine hitap eden 7, kuzey disiplini aktivitelerine hitap eden 1 adet kayak pisti mevcuttur. Çok çeşitli kış turizmi aktivitelerine uygun olan merkezde, yılın aralık ve nisan ayları arasında kalan yaklaşık dört aylık dönemde iklimik koşullar bu aktivitelerin yapılmasına oldukça uygun durumda bulunmaktadır. Merkezin iklimik ve morfolojik koşullarından dolayı kış turizm ve spor aktiviteleri için olumsuzluk doğuracak çığ, heyelan gibi doğal riskleri bulunmamaktadır. Turizm ve spor faaliyetleri nedeniyle ilginin her geçen gün arttığı merkezde çok çeşitli imkânlarla sahip konaklama tesisleri bulunmaktadır" (Demir, 2016 s.241).

Fotoğraf 3: Bayraktepe Kış Sporları Merkezi ve Sarıkamış'ın havadan görünümü (Googleearth görüntüleriyle hazırlanmıştır).

"Sarıkamış Bayraktepe Kış Turizmi ve Sporları Merkezine gelen ziyaretçilerin çeşitli ihtiyaçlarına cevap verebilecek değişik özelliklerde konaklama tesisleri bulunmaktadır. Merkezde halen konaklama hizmeti veren 10 tesis aktif durumda bulunurken 1 tesis ise inşaat halinde bulunmaktadır. Aktif tesislerden 1'i 5 yıldızlı, 7'si 3 yıldızlı, 3'ü Turizm işletme belgeli hizmet sunmaktadır. Merkezde 5 yıldızlı otellerde 328, 3 yıldızlı otel ve apart otellerde yatak sayısı 726 olup toplam aktif yatak sayısı 1054'dür. İnşası devam eden konaklama tesislerinin tamamlanmasıyla merkezdeki yatak sayısının 1354 olması beklenmektedir. Merkeze 2 km mesafedeki Sarıkamış ilçe merkezinde bulunan ve turistlere hizmet verebilen konaklama tesisleri de dâhil edildiğinde merkezin toplam otel sayısı 16'ya toplam yatak sayısı ise 1406'ya ulaşmaktadır (Tablo.8). Merkezdeki tesislerde ülkemizdeki ve dünyadaki siyasi ve ekonomik koşullara bağlı olarak doluluk oranı yıllara göre değişmekte olup 2013-2014 yılı kış sezonunda bu oran merkezdeki otellerde ortalama % 30 civarındadır (Fotoğraf 4). Merkezde planlanan 52 turizm tesisinin tamamlanması durumunda toplam yatak sayısının 7800'e ulaşması hedeflenmiştir" (Demir, 2016 s.269,270).

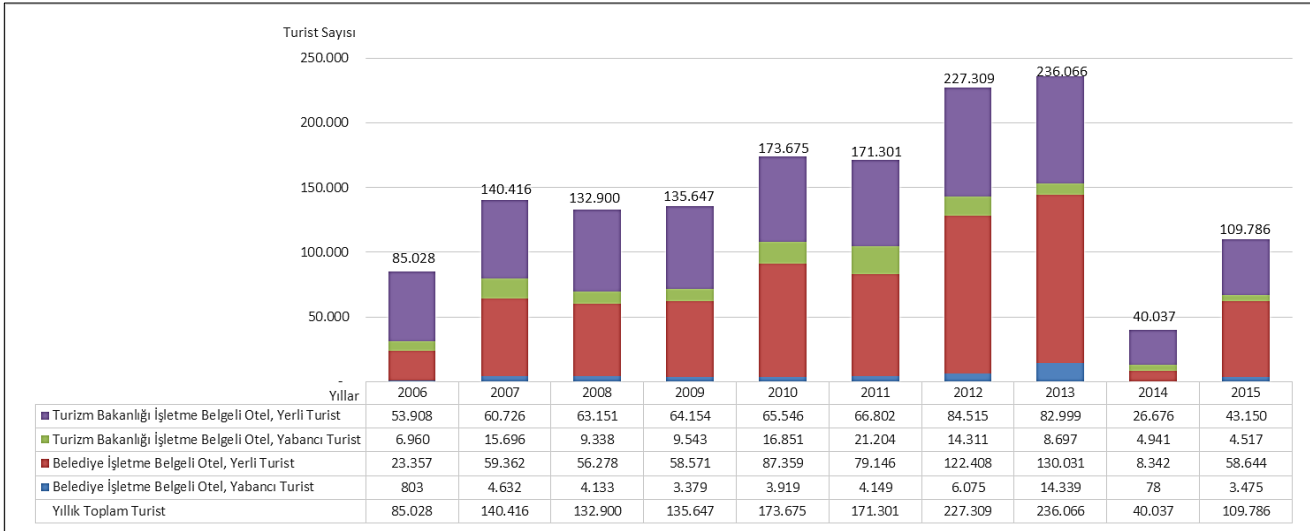
Tablo 8: Sarıkamış'ta bulunan konaklama tesisleri, (2015).

Tesis Türü	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Otel (****)	1	149	328
Otel (***)	8	332	820
Otel (**)	1	20	60
Butik Hotel	-	-	-
Konukevi-Misafirhane	3	77	157
Belediye Belgeli Oteller	3	41	129
Toplam	16	619	1494

(Saha Çalışmalarından Elde Edilen Verilerle Üretilmiştir).

“Sarıkamış Bayraktepe Kış Turizmi ve Sporları Merkezine gelen ziyaretçilerin büyük kısmı merkezi, aralık ile mart ayları arasında kalan beş aylık dönemde ziyaret etmekte bu dönem dışında, merkezin doğa turizmine ait birçok olanağı bulunmasına rağmen ziyaretçi sayısı neredeyse sıfırlanmaktadır. Hafta sonlarında Günlük olarak 5.000 civarında ziyaretçisi bulunan merkezde kış sezonunda merkezi ziyaret edenlerin toplam sayısı 2015- 2016 kış sezonunda 110.000 civarındadır. Bu ziyaretçilerin % 35’i Kars, Ardahan, Iğdır, Ağrı, Erzurum gibi çevre illerden gününbirlik amaçlarla gelenlerden oluşurken, % 65’i İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentler veya yurtdışından gelip merkez veya Sarıkamış’taki otellerde kalanlardan oluşmaktadır” (Şekil 9) (Demir, 2016 s.271).

Sarıkamış İlçesindeki kış turizm faaliyetleri dışında en yoğun miktarda ilgiyi Sarıkamış Şehitleri anma törenleri için düzenlenen etkinlikler çekmektedir. Bu amaçla aralık ayının son günlerinde düzenlenen anma törenleri, ilçenin 6 km batısında yer alan Allahuekber Dağları eteklerindeki şehitlikler, ilçe merkezindeki tören alanı ve konferans salonlarında yapılmaktadır. Anma etkinliklerine katılan ve Türkiye’nin birçok yerinden gelen katılımcıların miktarı yıllara göre değişmekle beraber yaklaşık 10.000 kişi civarındadır. Etkinlik katılımcıları daha çok ilçe merkezi ve ilçeye 2 km mesafedeki Bayraktepe Kış Turizm Merkezinde 2 gece konakladıktan sonra ilçeden ayrılmaktadır.

Şekil 9: Sarıkamış kentine gelen turistlerin yıllara göre konaklama sayıları (2015).

(Kaynak: <http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,9853/istatistikler.htm>).

Sarıkamış İlçesinde kış aylarında yoğunlaşan turizm faaliyetleri milli park statüsünde bulunan ormanlık alanlar, Keklik Şelalesi ve çeşitli kültürel kalıntılara (Koday ve Demir, 2011 s.289), (Tablo, 9) rağmen yaz aylarında aynı canlılığı göstermemektedir. Bu dönemde ilçe yakın çevresinde bulunan yerleşimlerden piknik faaliyetleri için gelen gününbirlik ziyaretçilerle başka illerde yerleşmiş ilçe doğumlu ziyaretçiler tarafından bir haftalık süreyle ziyaret edilmektedir.

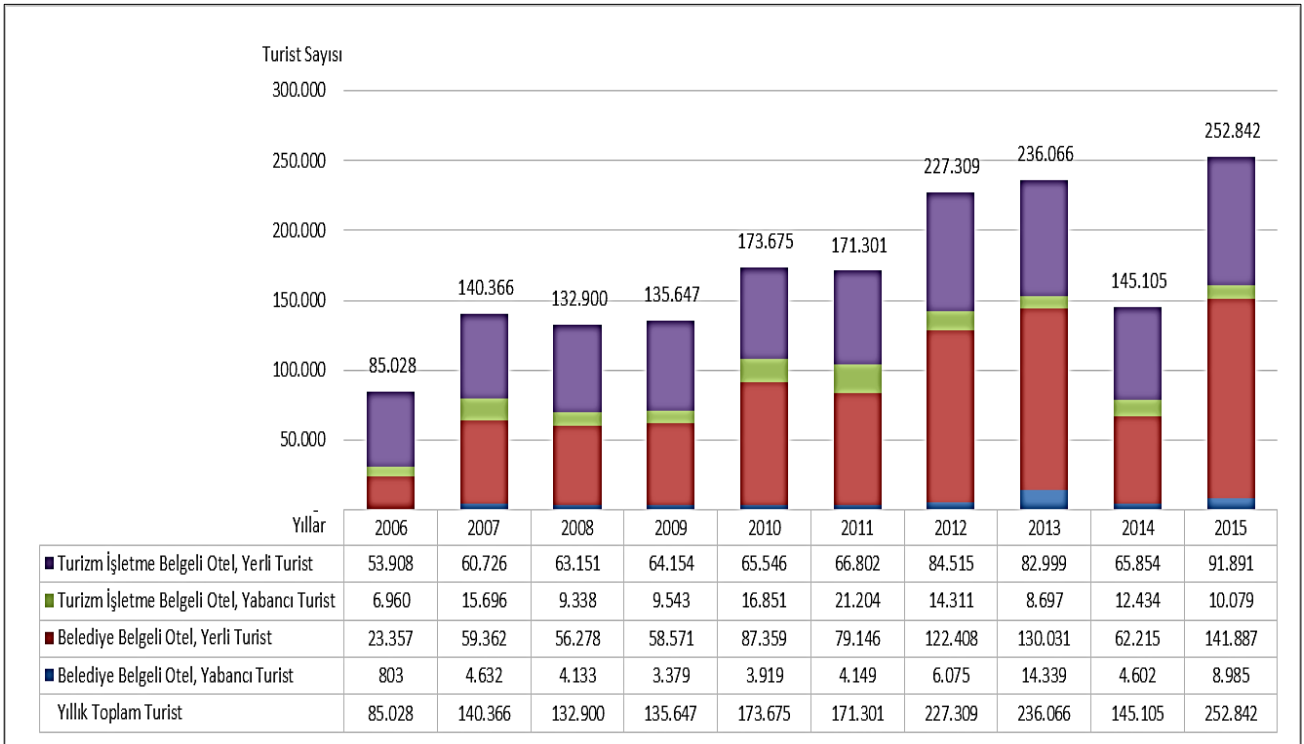
Tablo 9: Sarıkamış ilçesinde bulunan doğal ve beşeri turistik unsurlar

Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı	Katerina Köşkü
Sarıkamış Soğuksu Tabiat Parkı	
Keklik Şelalesi	Yanık Kilise (Karabekir Camii)
Acısu Mesire Alanı	Rus Baltık Mimari Eserleri

(Saha Çalışmalarından Elde Edilen Verilerle Üretilmiştir).

İLDEKİ TURİZMİN GENEL DURUMU

2015 yılı itibariyle 19.000 civarında yabancı, 231.000'i yerli olmak üzere toplam 250.000 civarında turist tarafından ziyaret edilen ilde, genel turistik nüfus sayısı yıllara göre dalgalanmalar göstermektedir. İldeki turist sayısında meydana gelen dalgalı seyir üzerinde ülke genelindeki ekonomik ve politik durum ile birlikte iklimik koşullar ve kısmen de il ve çevresindeki iç güvenlik hareketi etkili olmaktadır. Yıl içinde iki dönemde değerlendirilebilecek olan ildeki turizm faaliyetleri için birinci dönem haziran ve ekim ayları arasındaki görece sıcak yaz dönemidir. . Bu dönemde ile gelen turistler daha çok Kars Kenti, Ani Antik Kenti ile Sarıkamış civarındaki ormanlık alanları ziyaret etmekte ilde ortalama 2,3 gece konaklamaktadır. İl turizminde ikinci dönem aralık ve nisan ayları arasında kalan kış dönemidir. Bu dönemde ile gelen turist miktarı mevcut zorlu iklimik koşullar nedeniyle azalırken ile gelen turistlerin neredeyse tamamı Sarıkamış Bayraktepe Kış Turizm Merkezindeki aktiviteler için ili ziyaret etmektedir. “Bu dönemde ili ziyaret turistlerin % 35’i günübirlik amaçlarla ve Kars, Ardahan, Iğdır, Ağrı, Erzurum gibi çevre illerden gelirken, % 65’i İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentler veya yurtdışından gelip merkez veya Sarıkamış’taki otellerde kalanlardan oluşmaktadır”(Demir, 2016 s. 271). Bu gurupta ili ziyaret eden turistler ilde ortalama 2,5 gece konaklamaktadır.

Şekil 10: Kars iline ne gelen turistlerin yıllara göre konaklama sayıları. (2015

(Kaynak: <http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,9853/istatistikler.htm>).

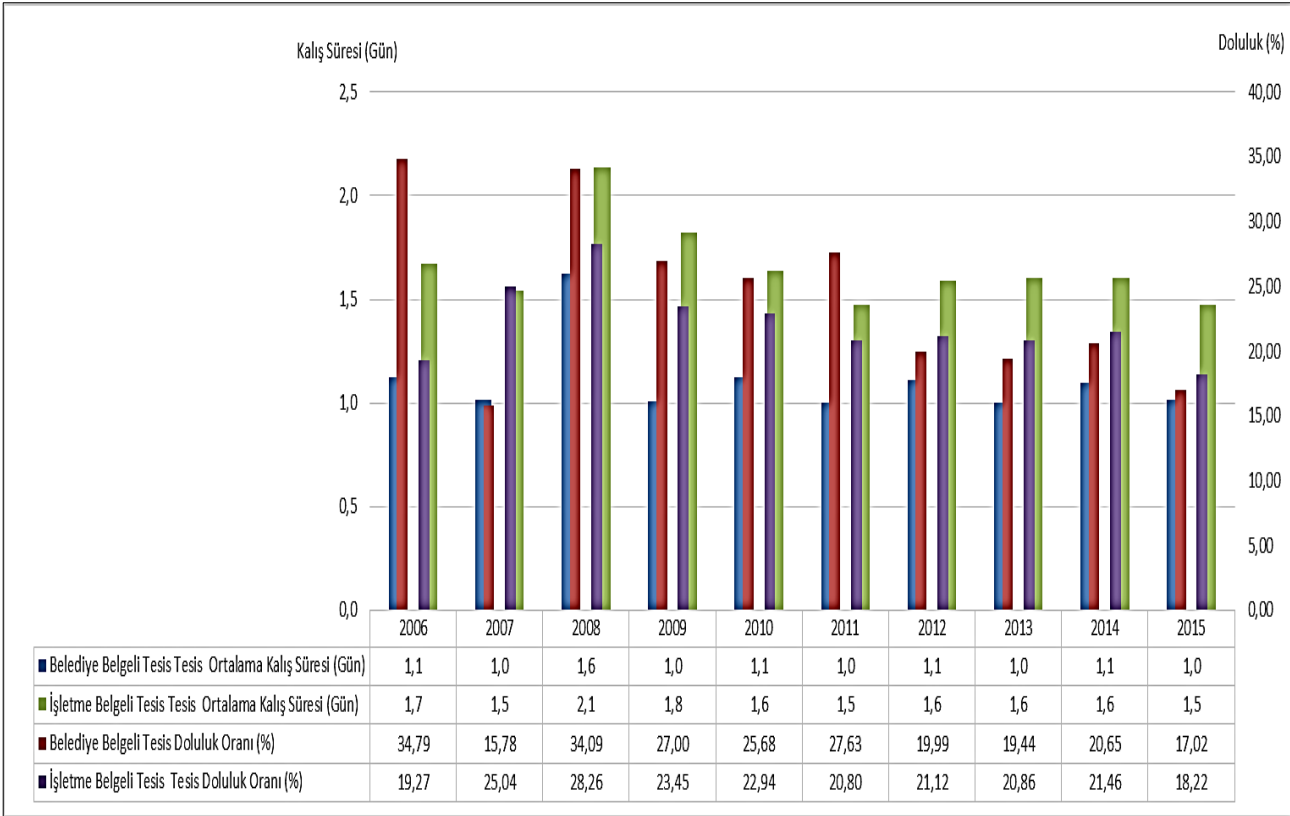
İle gelen turistlerin konaklama ve ihtiyaçları için çeşitli ihtiyaç ve isteklere cevap verecek otel, konaklama tesisi, restoran ve cafe gibi birçok tesis bulunmaktadır. Bu tesis ve işletmeler içinde en önemli yeri konaklama tesisleri tutarken ilde turistlerin konaklama ihtiyacını giderecek özel ve kamu işletmesine sahip toplam 41 konaklama hizmeti veren tesis bulunmakta olup bu tesislerdeki toplam yatak sayısı 2601’dir. İldeki mevcut tesislerin % 89’u özel, % 11’si kamu tesislerinden oluşurken (KTBYİGM, 2016) (Tablo, 10), ildeki mevcut konaklama tesislerinin büyük kısmı Kars İl Merkezi ve Sarıkamış Bayraktepe Kış Turizm Merkezinde bulunmaktadır. İlin diğer ilçe merkezlerinden Susuz ve Digor gibi ilçelerde öğretmen evleri dışında konaklama imkânı verebilecek tesis bulunmazken ile gelen turistler mevcut tesislerde ortalama 1,5 gece ikamet etmektedirler. İldeki konaklama tesislerinin yıllık genel doluluk ortalaması % 18 civarında (KTBYİGM, 2016), (Şekil 11) olup konaklama tesisleri yeteri düzeyde doluluk oranına sahip değildir. Son yıllarda Kültür Ve Turizm Bakanlığı ve çeşitli kuruluşlar tarafından verilen teşviklerle yapılan yatırımlar sonucu sayısı önemli artış gösteren tesislerde turist memnuniyeti turist sayısına paralel olarak artış göstermektedir.

Tablo 10. Kars ilinde bulunan konaklama tesisleri, (2015).

Tesis Türü	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Otel (****)	1	149	328
Otel (****)	3	246	514
Otel (***)	9	382	905
Otel (**)	4	94	230
Butik Hotel	1	8	20
Konukevi-Misafirhane	15	263	301
Belediye Belgeli Oteller	8	141	303
Toplam	41	1283	2601

(KTBYİGM, 2016)

Şekil 11: Kars İline ne gelen turistlerin yıllara göre ortalama konaklama süreleri ve otel doluluk oranları (2015).

(Kaynak: <http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,9853/istatistikler.htm>).

2015 yılında Kars İline gelen turistlerin % 92'si yerli turistlerden % 8'i yabancı uyruklu turistlerden oluşmaktadır. İle gelen yerli turistlerin büyük kısmı İstanbul Ankara ve İzmir gibi Türkiye'nin büyük nüfuslu illerinden gelenlerden oluşurken bu guruptaki turistlerin büyük kısmı Kars doğumlu olup ilden göç etmiş bireylerden oluşmaktadır.

Kars iline gelen yabancı turist sayısı başta uluslararası ilişkiler ve kültürel çekiciliklere dayalı olarak son yıllarda belli oranda artış göstermektedir. Kars'a gelen yabancı turistler arasında ilk sıraları eski Sovyetler birliği ülkeleri ile Avrupa'nın değişik ülkelerinden gelenler oluştururken (Tablo, 11) bu gurupta ili ziyaret eden turistlerin önemli kısmı Ermeni kökenli turistlerden oluşmaktadır. Ermeni kökenli turistler ilde daha çok Ani Antik Kenti ve Kars Kentinde Cumhuriyet öncesi dönemlerde Ermenilerce yapılmış olan dini ve kültürel yapıları ziyaret etmektedir.

İle gelen yabancı turistler içerisinde önemli bir gurubu batı Avrupa ülkeleri vatandaşı olan ancak Kars doğumlu Türk kökenli turistler oluşturmaktadır. Bu grup içerisinde ili ziyaret edenler ile çoğunlukla hava yoluyla gelerek ortalama iki hafta kadar kalarak ilden ayrılmaktadır.

Karsa gelen yabancı turistlerin tamamı yakını ili haziran ve ekim ayları arasındaki dört aylık yaz döneminde ziyaret ederken yoğunluklu olarak UNESCO tarafından dünya kültür mirası listesine alınan Ani Antik Kenti ve Kars Kentindeki eski unsurları ziyaret etmekte ilde ortalama 1,4 gece konaklayarak geldikleri tur araçlarıyla ilden ayrılmaktadır.

Tablo 11: Kars ili turizm işletme belgeli ve belediye belgeli konaklama tesislerine turist sayılarının milliyetlere göre dağılımı

Ülke / Yıllar	2000	2005	2010	2014
B.D.T.	202	979	4187	2 885
Almanya	106	975	1294	2 345
Polonya	-	-	446	1 200
Ermenistan	-	355	1047	1 118
İran	44	-	1 837	965
İtalya	86	204	786	907
A.B.D.	207	1113	621	881
Çin Halk Cum.	-	-	-	643
Rusya Fed.	69	192	1073	637
Fransa	249	388	772	583
Azerbaycan	-	294	491	574
Benelüks Ülkeleri	157	185	696	536
Japonya	321	426	430	509
İskandinav Ülkeleri	25	72	291	420
Avustralya	24	-	233	412
Ukrayna	-	-	1261	411
İsveç	-	-	-	406
Belçika	19	84	313	292
İngiltere	190	57	316	274
Hollanda	-	101	374	238

(KTBYİGM, 2016)

Şekil 12: Kars ili turizm haritası (il turizm varlıklarına dayalı olarak geliştirilmiştir).

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Birçok doğal ve beşeri turizm unsurunun bulunduğu ilde turizm faaliyetlerine kaynak teşkil edebilecek bazı unsurlar tespit edilip turizm envanterlerine girmiş olmasına rağmen bazı unsurlar hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. İle ait turizm varlığının tam olarak tespit edilmesi ve il turizm potansiyelinin uygun olan en üst düzeyde değerlendirilmesi için ilgili devlet ve sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte İl Turizm ve Kültür varlığının çeşitli projelerle tam olarak tespit edilmesi ve ilgili potansiyeline uygun olarak sunulması önerilmektedir.

İlde halen turizm faaliyetlerine sunulmuş olan doğal ve beşeri varlıkların tamamına yakınına ait yeterli miktarda belirleyici ve tanıtıcı bilgiler bulunmamakta ilin turizm varlıkları bu durumun sonucunda çoğunlukla eksik ve yanlış bilgilerle tanıtılmaktadır. İle gelen turistlerde olumsuz algı ve intibalara neden olan bu durumun giderilmesi için turizm varlıklarıyla ilgili profesyonel kişiler ve ilgili akademisyenler tarafından yapılacak akademik düzeyde çalışmaların Kültür ve Turizm Bakanlığı ve yerel yönetimler tarafından teşvik edilecek projeler kapsamında ele alınması ve bu turizm varlıklarının tanıtımında kullanılması önerilmektedir.

İlin bulunduğu alana ait fiziki ve beşeri coğrafi koşulların yeteri oranda analiz edilerek ilin turizm potansiyelinin ortaya çıkarılmaması nedeniyle ilde yapılan turizm amaçlı yatırımlar yeterli düzeyde olumlu sonuç üretmezken atıl durumda kalarak gerek, kamu ve özel sektör yatırım zararlarına gerekse, il turizmi üzerinde uzun yıllar giderilmeyecek olumsuz imaja neden olmaktadır. Bu mevcut olumsuzlukların giderilmesi için ilde yapılacak turizm yatırımlarına, ilin doğal, beşeri özelliklerine ve aynı zamanda turizm sektörü yatırım bilgisine ve tecrübesine sahip olan kişilerden oluşturulacak komisyonların danışmanlık hizmeti ve karar vermesi önerilmektedir. Bu şekilde gerek ilde yapılacak turizm yatırımlarının ekonomik sürdürülebilirliği artarken gerekse ilin doğal çevresiyle uyumlu ve sürdürülebilir turizm yatırımlarının sayısı artacak bu şekilde ilin turizme dayalı olumlu algısı gelişim gösterebilecektir.

İle ait doğal ve kültürel turizm unsurları ülke içi ve dışında henüz yeterince bilinirliği ve tanınırlığına sahip olmayıp bu nedenle ilin turizm potansiyeli yeterli düzeyde değerlendirilememektedir. İldeki turizm unsurlarının yeteri kadar tanıtılması için gerek ildeki ilgili yerel kamu kuruluşları gerekse turizm sektörlerinde yatırım yapan özel sektör kuruluşlarının fuarlar, tanıtım toplantıları, basın yayın organlarıyla, sosyal medyada promosyonlara dayalı tanıtım kampanyaları yapmaları önerilmektedir. Bu faaliyetler sonucunda ile gelen turist miktarının artışıyla birlikte turizm hasılasından alınacak payın artacağı öngörülmektedir.

Kars iline 2015 yılında gelen turistlerin % 92'si yurt içinden % 8'i yurt dışından gelenlerden oluşurken ile gelen turistlerin % 40'ı kış aylarında % 60'ı yaz aylarında ile gelmekte ve ortalama 1,4 gün konaklayarak ilden ayrılmaktadır. Ortalama konaklama süresinin oldukça az olduğu anlaşılan ilde, gelen turistlerin daha fazla konaklamasını sağlamak için ilin tüm turistik değerlerinin bulunduğu turistik turların hazırlanması önerilmektedir. Bu şekilde ilde turist konaklama süresi arttırılırken aynı zamanda ilin turistik gelirinin artması ve turistik tanıtımının yapılması da mümkün olabilecektir.

Asya'dan gelip Anadolu üzerinden Avrupa'ya giden tarihi yollar üzerinde bulunan Kars ili geçmişten günümüze kadar geçen süreçte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olup bu nedenle birçok medeniyete ait önemli tarihi kültürel eserler taşımaktadır. İldeki turistik çekiciliklerin temelini oluşturan bu eserlerin büyük kısmı bakımsızlık ve ilgisizlik nedeniyle gerek doğal gerekse beşeri koşullar nedeniyle tahrip olup özelliklerini yitirirken bu nedenle il önemli turistik çekicilik özelliklerini kaybetmekte böylece gelecek yıllardaki turizm potansiyeli de azalmaktadır. Bir dizi diğer olumsuzluğa da neden olan bu durumun giderilmesi için ilde turistik potansiyel taşıyan bu gibi eserlerin ulusal ve uluslararası fonlarla desteklenen yenileme ve koruma projeleri ile aslına uygun bir şekilde hayata döndürülmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

Turizm faaliyetleri için kaynak teşkil edebilecek çok çeşitli doğal turistik zenginliğe sahip olan Kars ilinde bu çeşitten kaynakların belli bir kısmı halen tam anlamıyla turizm faaliyetlerine sunulmamış durumda iken turizm faaliyetlerine açılan bu cinsten diğer doğal kaynak ve unsurlar ise çevresel sürdürülebilirlik dikkatte alınmadan planlanmakta ya da kötü şekilde kullanıma sunulmuş olarak geri dönülemez şekilde tahribe uğramaktadır. İldeki çevrenin ve turizmin gelecekte oldukça fazla etkileneyeceği bu olumsuzlukların giderilmesi için turizmde kullanılacak bu gibi unsurların sürdürülebilir doğal yaşam bakışıyla hassas şekilde planlanarak turizme açılmasının uygun olacağı düşünülürken aynı doğa unsurlarına yapılacak ziyaretlerin, doğal taşıma kapasiteleri nispetinde sınırlandırılmasının uygun olacağı düşünülmektedir.

İldeki turizm faaliyetleri daha çok somut kültürel miras ve doğa turizm kaynaklarına dayanırken ile ait gastro turizm gibi diğer turizm faaliyetlerini bütünleyen ve benzer turizm lokasyonlarına nispetle farklılık üreten unsurlar henüz il turizminde yeteri kadar etkin olarak kullanılmamaktadır. Gastro turizm kapsamında ilin bu alandaki değerlerinden olan kaz yemekleri, coğrafi tescilli Kars Kaşarı ve Kars Balının bu kapsamda özgün tarzını koruyarak turistik taleplere uygun şekilde geliştirilmesi ve turizme sunulması gerekli görülmektedir. Bu amaçla ilde bulunan Kafkas Üniversitesi bünyesindeki Turizm Fakültesinde gastro turizm bölümünün hayata geçirilerek ile özgün lezzetlerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasının il turizmine önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

İldeki doğal ve kültürel turizm unsurlarının bulunduğu alanlarda turistik ihtiyaçları karşılayacak yol, su, kanalizasyon, elektrik, gibi temel turizm altyapısı ile birlikte konaklama, yeme içme gibi temel hizmet altyapısı henüz ya eksik ya da gerekli düzeyde gelişim göstermemiş durumdadır. İle gelen turistlerin yeterli hizmeti almamaları ve ilden memnuniyetsiz şekilde ayrılmalarına neden olan bu turizm gerekliliklerin sağlanması için kaynağı çeşitli kırsal kalkınma fonlarından projelerle sağlanacak kredi ve hibe destekleriyle gerçekleştirilecek turizm altyapı ve hizmet projelerinin geliştirilmesi önerilmektedir. Bu şekilde gerek ile gelen turist sayısı arttırılırken gerekse turizm memnuniyet oranı, ilin toplam turizm hasılası, bireysel gelir ortalaması ve ekonomik gelişim düzeyi arttırılmış olacaktır.

İlde turizm faaliyetlerine sahne olan Sarıkamış Ormanları, Ani Antik Kenti, Çıldır Gölü ve çevresi ile Kars Kentindeki turistik alanlar başta ilde yoğun olarak yürütülen hayvancılık faaliyetleri, gününbirlik piknikçilik, definencilik, izinsiz kazı ve inşaat faaliyetleri nedeniyle yoğun çevre kirliliği ve tahribat riski altındadır. İlde turizme konu olan varlıkların tahrip olup özelliklerini kaybetmesine ve turizm faaliyetlerinin olumsuz etkilenmesine neden olan bu durumun giderilmesi için, ilde bu gibi alanlarda yoğun denetim faaliyetlerinin uygulanması önerilmektedir. Bu şekilde ildeki doğal ve beşeri kaynakların korunarak gelecek nesillere intikal etmesi sağlanacak böylece il turizminin cazibesini sürdürmesi sağlanacaktır.

İli gelen turistlerin ziyarete ait anılarını canlı tutup, ili hatırlamalarını sağlamak, dost ve yakınlarına ildeki ziyaretlerinden bir anı olarak götürebilecekleri ile özgü hediyelik eşyalar neredeyse hiç bulunmamaktadır. İlde ikamet eden yerel halka önemli gelir sağlayıp turizmin halk tabanına yayılmasını neden olan bu gibi hediyelik anı objelerinin üretimi ve pazarlanması amacıyla, üretime yönelik kısa vadeli meslek edindirme kursları açılması ve bu gibi objelerin yerel malzemeden üretilerek turistik lokasyonlarda pazarlanması önerilmektedir. Bu şekilde ilde gerek bir üretim ekonomisi gelişirken, gerekse halkın gelir seviyesi artırılarak ilin gelişimine belirli ölçüde katkı sağlanabilecektir.

Birçok doğal ve beşeri turistik unsura sahip olan Kars İli buna rağmen henüz istenen düzeyde turist almamaktadır. İldeki turistik faaliyetlerin arttırılması için ildeki turistik alan ve faaliyetlerin Ardahan, Iğdır, Ağrı ve Erzurum gibi komşu illerdeki turistik alan ve faaliyetlerle entegre şekilde yapılacak turistik turlarla pazarlanması önem arz etmektedir. Bu çeşit turistik pazarlamayla Kars ve komşu illerin turistik sinerji oluşturarak daha çok turizm gelişimi sağlaması mümkün olurken aynı zamanda turizm sektöründe iller arasındaki rekabetin azaltılmasıyla elde edilen gelirin artması sağlanabilecektir.

İlde Türkiye'nin birçok ilinde yapılan ve turistik faaliyetlerin artmasına neden olabilecek turistik festivaller neredeyse hiç yapılmamaktadır. İldeki yerel ürünlerin pazarlanması, turistik faaliyetlerin tabana yayılması, halkın gelir seviyesinin artması ve turistik bilinirliğin artmasına da neden olan bu festivallerin ile özgü Kağızman Uzun Elması, Kars Kazı, Kars Balı, Kars Kaşarı gibi ürünlere ve diğer yerel turistik değerlere dayalı olarak yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Anonim, (1981). *Yurt Ansiklopedisi, "Kars" Cilt VI*. İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
- Ani Kenti, (2016). 05.04.2011 tarihinde <http://www.ani.gov.tr/yapilar.asp> adresinden edinilmiştir.
- Atalay, İ. (2008). *Ekosistem Ekolojisi ve Coğrafyası*. İzmir: Çevre ve Orman Bakanlığı Yayınları.
- Demir, M. (2013), *Kars kent coğrafyası*. (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum).
- Demir, M. (2014). Kars İlinin arıcılık potansiyeli ve değerlendirme durumu. *Eastern Geographical Review*, 19(32).
- Demir, M. (2015). Kars İlinin nüfus gelişimi ve demografik özellikleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 20(34), 127-156.
- Demir, M. & Alım, M. (2016). Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) kış sporları ve turizmi merkezine ait coğrafi bir değerlendirme. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33, 241-275.
- Demir, M. (2016). Kars İlinde büyük ve küçükbaş hayvancılık. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21(35), 39-62.
- DDYGM, (2016). 05 Haziran 2016 tarihinde <http://www.tcdd.gov.tr/files/istatistik/20112015yillik.pdf>, adresinden edinilmiştir.
- DHMI. (2016). 05 Haziran 2016 tarihinde <http://www.kars.dhmi.gov.tr/havaalanlari/default.aspx?hv=26>, adresinden edinilmiştir.
- DMİGM. (2012) 18 Ocak 2013 tarihinde <http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=KARS>, adresinden edinilmiştir.
- Doğanay, H. & Zaman, S. (2013). *Türkiye Turizm Coğrafyası (Güncellenmiş 4. Baskı)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınevi.
- Doğaner, S. (2001). *Türkiye Turizm Coğrafyası*. Çantay Kitabevi.
- DÖSİM,(2016). 05 Haziran 2016 tarihinde <http://www.dosimm.gov.tr/assets/documents/2015%C4%B0STAT%C4%B0ST%C4%B0K%C4%B0NTERNET.pdf>, adresinden edinilmiştir.
- Emekli, G. (2006). Coğrafya, kültür ve turizm: Kültürel turizm. *Ege Coğrafya Dergisi*,15(1-2).
- Gündoğdu, H. (2010). XIX. Yüzyıl Kars yapılarına Baltık mimari üslubunun yansıması. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 18.
- Gündoğdu, H. (2006a). Kars'ın anıtsal yapıları. *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, 195-228.
- Gündoğdu, H. (2006b). Kültürlerin buluştuğu bir ortaçağ şehri: Ani. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 17.

- HGK, (2014). 05.Haziran.2016 tarihinde www.hgk.msb.gov.tr/images/urun/il_ilce_alanlari.pdf, adresinden edinilmiştir.
- KGM, (2016). 05.Haziran.2016 tarihinde www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Root/.../ililcemesafe.pdf, adresinden edinilmiştir.
- Kırzioğlu, M. F. (1953).*Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Koca, H., Zaman, S. & Coşkun, O. (2007). Erzurum'un spor-kamp turizmi potansiyeli. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12(18).
- Koday, Z. & Demir, M. (2011). Keklik Şelalesi (Sarıkamış/Kars) doğal çevre özellikleri ve beşeri ekonomik potansiyeli. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2).
- Kars Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, (2016) *Kars Müzesi Müdürlüğü Bilgi Notu*. Kars.
- Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü, (2016). 05 Haziran 2016 tarihinde <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44799/illere-gore-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligi-i-.html> adresinden edinilmiştir.
- Kültür, T. K. V. İ. & Müdürlüğü, T. (2009). *Kars İli Kültür Envanteri*. Ankara: Aydoğdu Ofset Matbaacılık.
- KTBYİGM, (2016). 05 Haziran 2016 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü. <http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr> adresinden edinilmiştir.
- MTA, (2008). 05.Haziran.2016 tarihinde www.mta.gov.tr/v2.0/bolgeler/van/index.php?id=kars, adresinden edinilmiştir.
- Milli Parklar Genel Müdürlüğü, (2016) 05.Haziran.2016 tarihinde <http://www.milliparklar.gov.tr/korunanalanlar/korunanalan1.htm>, adresinden edinilmiştir.
- Öğün, T. (1992). *Osmanlı-Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı*.
- Özgüç, N. (2007).*Turizm Coğrafyası: Özellikler, Bölgeler*. Çantay Kitabevi.
- Page, S. & Getz, D. (1997).*The Business of Rural Tourism: International Perspectives*. Cengage Learning EMEA.
- Sevindi, C. (2013). Eko turizm ve kuş gözlemciliği açısından Kuyucuk Gölü Kuş Cenneti (Arpaçay-Kars). *Türk Coğrafya Dergisi*, 61.
- Sevindi, C. (2011). Susuz Çağlayanı (Susuz-Kars) ve turistik potansiyeli. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 325-352.
- Soykan, F. (2003). Kırsal turizm ve Türkiye turizmi için önemi. *Aegean Geographical Journal*, 12, 1-11.
- Şahin, İ. F. (2009). Erzincan ilinin turizm potansiyeli ve ildeki eko turizm uygulamaları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22, 69-88.
- Şimşek, O. & Alım M. (2009). Iğdır İli'nin turizm potansiyeli. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(3).
- Tran, N., Nguyen, T. L., Nguyen, D. T., Dang, M. & Dinh, X. T. (2007). *Tourism Carrying Capacity Assessment For Phong Nha-Ke Bang and Dong Hoi, Quang Binh Province*.
- TUBİVES, (2016). 05 Haziran 2016 tarihinde Türkiye Bitkileri Veri Servisi, <http://www.tubives.com/> adresinden edinilmiştir.
- TUİK, (2016). 05 Haziran 2016 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072 adresinden edinilmiştir.
- TURSAB, (2016). 05 Haziran 2016 tarihinde <http://www.tursab.org.tr/tr/turizm-verileri/istatistikler>, adresinden edinilmiştir.
- UNWTO, (2015). 05 Haziran 2016 tarihinde <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899>, adresinden edinilmiştir.